

УДК 821.161.1:782(477)

Г. В. Самойленко

Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. XIX ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно"

У статті вперше проводиться текстологічне співставлення повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" і її переробки в лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно" в тісному контексті з політичними і соціальними процесами українського національного руху другої пол. XIX ст. Також проаналізована робота лібретиста у напрямку збереження гоголівського тексту та введення нових авторських уривків, яких немає в повісті Гоголя, з метою поглиблення актуальних соціальних процесів, які відбувалися в суспільстві.

Ключові слова: повість, М. Гоголь, лібрето, П. Сокальський, композитор, опера, Україна, національний рух.

В статье впервые производится текстологическое сопоставление повести Н. Гоголя "Тарас Бульба" и ее переделки в либретто оперы П. Сокальского "Осада Дубно" в тесном контексте с политическими и социальными процессами украинского национального движения второй пол. XIX века. Также проанализирована специфика работы либреттиста, направленные на сохранение гоголевского текста и введения новых авторских отрывков, которых нет в повести Гоголя, с целью углубления актуальных социальных процессов, которые происходили в обществе.

Ключевые слова: повесть, Н. Гоголь, либретто, П. Сокальский, композитор, опера, Украина, национальное движение.

The article is the first attempt of textological comparison of N. Gogol's novel "Tanas Bulba" and its transformation into the libretto of P. Sokalsky's opera "Dubno's Siege" in the context of the social and political processes of Ukrainian national movement in the second half of the 19th century. The paper also explores the libretto writer's activity towards preserving Gogol's text and introducing original authored excerpts lacking in the novel so as to deepen the description of social processes taking place in society.

Key words: novel, N. Gogol, libretto, P. Sokalsky, composer, opera, Ukraine, national movement.

Спадщина М. Гоголя на сьогодні уже добре вивчена як українськими, так і зарубіжними вченими. Опубліковані монографії, тематичні збірники, статті, захищені дисертації [20]. Проте кожний історичний час відкриває Гоголя по-новому, дає можливість прочитати твори

письменника значно глибше в контексті загальномистецьких та соціальних процесів. Однією з важливих проблем є осмислення творчості Гоголя різними діячами культури, що давало можливість продовжити життя гоголівським творам у нових жанрах.

Метою нашої статті було вперше здійснити текстологічне зіставлення двох текстів - повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" і лібрето П. Сокальського "Осада Дубно", розкрити своєрідність останнього і виявити як спільні текстові уривки, так і нові, яких не було в повісті, осмислити ці новації лібретиста у тісному контексті з соціально-політичними процесами українського національного руху другої пол. XIX ст.

Першим, хто звернувся до повісті Гоголя "Тарас Бульба" для написання опери "Облога Дубно" (1878) із українських композиторів був Петро Петрович Сокапський (1832-1887), визначний український композитор, фольклорист, музикознавець, автор різножанрових музичних творів, серед них опери "Мазепа", "Майська ніч" (за Гоголем), оркестрові фантазії "На луках", кантата "Бенкет Петра Великого" та інших камерно-вокальних і камерно-інструментальних творів. Спадщина композитора була в центрі уваги О. Ізваріної [1], Т. Каришевої [2], О. Лисяної [3], А. Жарик [4] та інших.

Дослідники творчості П. Сокапського зазначають його широку ерудицію. Закінчивши Харківський університет і захистивши магістерську роботу з хімії, він цікавився й іншими науками та мистецтвом. У "Щоденнику", який П. Сокальський почав вести, працюючи вчителем природничих наук у Єкатеринославі, читаємо запис від 10 грудня 1852 р.: "Я обожнюю музику і вдало пишу, пристрасно люблю поезію і після читання Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Діккенса, Жорж Санд і т. п. завжди ранком засмучений, проте і насолоджуюсь. Дуже люблю політичні науки, політичну економію, статистику, право, також природничі науки, фізику, хімію, зайнятися жодним чимось, кинувши все інше, здається мені надто однобічним. Окреме не в моїй натурі: склад мого розуму - скрізь бачити спільність, гармонію, отже факти знати для загальної ідеї" [5].

П. Сокальський був першим із композиторів України, хто звернувся до жанру опери, пов'язаної з творчістю Гоголя. Серед інших сюжетів були "Майська ніч", 1863; "Облога Дубна", 1878 і "Ніч під Різдво". Композитор захоплювався творчістю Гоголя ще з дитинства. Переважну більшість свого життя він прожив в Одесі, перериваючи його на рік-два поїздками до Петербургу, Америки, Харкова, Тирасполя. Оперу "Облога Дубно" він писав в Одесі 1877-1878 рр.

Якщо говорити про 60-70 рр. у взаємозв'язку з інтересом композиторів до творчості Гоголя, то можна вказати лише на декілька творів, це опери М. Лисенка "Утоплена" (1872), "Різдвяна ніч" (1873), М. Мусоргського "Сорочинський ярмарок" (1891), а також незавершена його опера "Одруження" (1868), М. Римського-Корсакова "Майська ніч" (1879), М. Соловйова "Коваль Вакула" (1875), П. Щуровського "Коваль Вакула" (1873), П. Чайковського "Черевички" (1885). Інтерес П. Сокальського до творчості Гоголя був пов'язаний з загально-російським та українським музичним контекстом, хоча, як свідчить хронографія, він стояв у перших рядах цих інтересів. І все ж не це було визначальним для композитора. На потяг до Гоголя, зокрема до повісті "Тарас Бульба", вплинула та історична ситуація, яка склалася навколо України у 60-70-х рр. ХІХ ст. Це був своєрідний час проявів діяльності членів національного руху.

Амністія членів Кирило-Мефодіївського товариства укріпила надію на пом'якшення репресивної політики царизму по відношенню до учасників українського національного руху. М. Костомаров став професором Петербурзького університету, Т. Шевченко, відбувши десять років солдатчини, знову зміг друкувати свої твори і картини, які були високо оцінені і відзначені присвоєнням звання академіка Академії мистецтв, був заснований М. Білозерським, П. Кулішем журнал "Основа", який видавався українською і російською мовами, виникли перші українські Громади у Петербурзі, Києві, Чернігові, Харкові, Одесі. Український рух, у якому брала участь значна кількість української інтелігенції, розділився на "українофілів", які орієнтувалися на "суто українську культуру", і на "космополітів" з орієнтацією на всесвітню культуру. Але і серед "космополітів" було немало справжніх українських патріотів, як, наприклад, Михайло Драгоманов. Виникли недільні школи в містах і містечках України, відновили видання фольклорних збірників тощо.

Проте тимчасове послаблення царизму по відношенню до українського руху було призупинено циркуляром П. Валуєва 1863 р., який стверджував, що "малоросійської мови не було, нема і бути не може", а тих, хто відстоював незалежність української мови, віднесли до "сепаратистів". Заборонено було видавати переклад українською мовою Святе Письмо, зроблений інспектором Ніжинського Юридичного ліцею кн. Безбородька Пилипом Морачевським. Були заарештовані деякі активні діячі Громад, зокрема історик етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко (Київської), лікар, етнограф С. Ніс (Чернігівської) та інші, хоча ці організації офіційно могли займатися

культурно-просвітницькою діяльністю. Проте царський уряд звинуватив членів Громад у тому, що вони під виглядом поширення грамоти сіяли у народі антиурядові ідеї.

Дещо активізувалася діяльність українофілів, коли було засновано 1873 р. у Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, члени якого займалися вивченням української історії, економіки, народної творчості та етнографії. В їх духовному напівофіційному органі газеті "Киевский телеграф" висвітлювалися різні події з українського життя, питання про можливі перспективи України у складі Російської імперії тощо.

Активними учасниками українського руху були у цей час також В. Антонович, П. Житецький, Б. Грінченко, О. Кониський, М. Драгоманов та ін. Царський уряд боявся активізації українського руху, пов'язував його діяльність з подальшим відстоюванням права українців на існування самостійної держави. А тому Олександр II підписав Емський указ 1876 р., яким заборонялося не лише видання українською мовою літератури, а й її ввезення із-за кордону, використання її на сцені, в школах тощо.

У цих складних умовах шукали найрізноманітніші заходи щодо пропаганди українського слова, українських ідей. Одним із яскравих прикладів цього можуть служити переробки повісті Гоголя "Тарас Бульба" (другий варіант) для сцени. Одним із перших це здійснив композитор П. Сокальський, який захоплювався творчістю Гоголя, про що свідчать багаточисельні сторінки "Щоденника". Він порівнює місцевих чиновників з персонажами "Мертвих душ" і "Ревізора", з захопленням перечитує статтю Гоголя "О мапороссийских песнях", яка наштовхнула його на збирання разом з братом Іваном, який вчився на філологічному факультеті Харківського університету одночасно з Сокальським, на збирання творів усної народної творчості. І цей інтерес до фольклору супроводжував його все життя. Навчаючись в університеті, він продовжував цікавитись народно-пісенною творчістю. Захоплення Гоголем відбилося і в словесних замальовках викладачів університету [6].

Т. Каришева зазначала, що критично налаштований юнак підмічав у деяких педагогах смішне, інколи гидке і відображав це в формі маленьких сценок, невеличких нарисів. Ці замальовки розкидані також і по сторінках його "Щоденника". В них відчувається молодість автора, його безпосередність, а також великий вплив творця "Мертвих душ" та "Ревізора" [7].

Інтерес до української культури, історії супроводжував П. Сокальського все життя. Перебуваючи деякий час в Америці, він

написав фортепіанну фантазію "Віють вітри буйнії по степу широкому" та оперу "Мазепа" за сюжетом поеми О. Пушкіна "Полтава".

Про це свідчить і його програмна стаття "Малороссийская национальность рядом с польскою", яка передбачалась для однієї із європейських газет. Ця стаття була написана у зв'язку з розповсюдженими слухами про відділення Польщі від Росії у зв'язку з польським повстанням 1863 р. в межах 1772 р. Це означало, що до Польщі повинна була перейти і Правобережна Україна.

В статті П. Сокальський розповів про складні відносини між Польщею і Україною, про гноблення українського народу польською шляхтою, яка окупувала в XVI - поч. XVII ст. всю Україну, насаджуючи католицизм, забороняючи українську мову й експлуатуючи народ. При цьому П. Сокальський нагадував, що "соединяясь с Московией, Южная Русь чувствовала старинную историческую связь свою со всею русскою землею и с северорусскою народностью. Но Южная Русь знала также, что, соединяясь с Московией, она встретится с московским абсолютизмом царей и воевод и со всеми неудобствами централизованной правительственной системы, которую тяжело чувствовали северорусский народ. В этом случае оба народа приобрели общего врага: деспотизм, который еще сплотил собственно народные элементы" [8].

Дослідниця Т. Каришева говорить, що ця стаття в рукописному вигляді обговорювалася в колі українців - письменників, істориків, які проживали у Петербурзі. Вона називає М. Костомарова, братів Білозерських, Лазаревських, Сухомлинова, Г. П. Данилевського, Щербину. Слід зауважити, що 1863 р. О. Герцен у газеті "Колокол" надрукував статтю, пов'язану з польським питанням. Відгукнувся про це й історик Микола Костомаров. Думки останнього про долю українського народу співпадають із твердженнями П. Сокальського.

Саме це підштовхнуло композитора до творчого задуму написати оперу "Боротьба в Україні" ("Богдан Хмельницький"). У П. Сокальського проявляється особливий інтерес до українського. Він пише декілька романсів на слова Т. Шевченка: "Полюбила молодого козака дівчина" та "Протирила я тропинку" ("Утоптала стежечку"). 1861 р. композитор пише симфонічну фантазію "На лугах" ("Отголоски Украины"), яка заснована на українських національних традиціях.

Проживаючи в Петербурзі, П. Сокальський шукав сюжети, пов'язані з життям України. Йому хотілося написати оперу про боротьбу українців проти татар та польської шляхти. В основу лібрето "Боротьба на Україні" він поклав уривки з поем Т. Шевченка "Гайдамаки",

"Катерина", "Наймичка", які розкривали ліричні теми опери, та народні пісні про боротьбу українського народу за свободу.

В архіві П. Сокальського збереглися начерки лібрето цієї опери, які дають можливість познайомитися з козаком Андрієм Соколом, який покохав селянську дівчину Горпину, яку змусив польський пан бути його коханкою. Загін козаків, серед них і Андрій під проводом Богдана Хмельницького, проникає в замок пана і звільняє Горпину та їх батька. Вони разом з Андрієм повертаються у своє село. Але по дорозі їх захопили в полон татари. Загін запорожців їде в Крим і звільняє полонених українців. Завершується опера подіями 1654 р., коли Богдан Хмельницький оголошує про укладання договору України з Росією.

Всі ці факти засвідчують про значний інтерес П. Сокальського до української тематики. І лібрето "Осада Дубно" було продовженням цих пошуків української тематики.

У 70-х рр. ХІХ ст. йшла російсько-турецька війна, в якій кореспондентом газети "Голос" брав участь і П. Сокальський. По завершенні її композитор почав працювати над оперою "Осада Дубно", захоплюючись у цей час і збиранням українських та білоруських пісень, написанням опери "Мазепа".

30 березня (11 квітня) 1887 р. від розриву серця пішов з життя П. Сокальський. Його брат Іван Петрович, відомий одеський журналіст, та сини композитора Костянтин Петрович та Леонід Петрович доклали багато зусиль, щоб надрукувати текст опери "Осада Дубно" (за порадою петербурзьких музикантів перейменовану на "Андрій Бульба"). Близькі П. Сокальського залучили компетентних музикантів для підготовки нот опери до друку, яка вийшла в С.-Петербурзі у видавництві В. Бесселя и К* під назвою "Осада Дубно". Опера в чотирьох действиях с прологом. Сюжет взят из поэмы Гоголя "Тарас Бульба". Лібретто и музыка Петра Сокальского". Дозвіл на публікацію цензура СПб надала 15 травня 1884 р.

Лібрето до опери "Осада Дубно", як уже вказано вище, написав сам композитор.

П. Сокальський розумів, що лібрето слід було б писати українською мовою, про що він зазначав у листі до свого друга Н. Бороздіна: "Після довгої праці над цим сюжетом я упевнився, що добре він може бути трактований тільки на малоросійському тексті та народних малоросійських піснях. Поза цим елементом буде фальш, підробка, фальшивий тон" [9].

Але композитор добре розумів, що в час валуєвського циркуляра 1863 р. та емського указу царя Олександра ІІ (1876 р.) про заборону

видання та ввезення літератури українською мовою в імперію, опублікувати свою оперу з українським лібрето не вдасться, хоча П. Сокальський дуже цінував мову свого народу. У статті про "Кобзар" Т. Шевченка він писав: "Для тих, кому доступна краса малоросійської мови, - це цінний подарунок... Якби народ, на говірці якого вона [книга - Г. С.], написана, міг читати її, скільки б моральної насолоди виніс він із цього невеличкого, але багатоговорячого тому! Його слід було б пустити по найдоступнішій ціні, тому що призначення його для маси, яка, читаючи його, укріпилась би в любові до рідної мови і рідних характерів. Майже весь південь і південний захід Росії говорить цією виразною і благозвучною говіркою... Мова, якою стільки століть говорять мільйони, яка мала власну історію, свою літературу, свою фізіономію, у нас до цього часу мало визнана не лише в літературі, але і в середовищі туземних освічених людей... Зрозуміло, що люди, незнайомі з мовою, можуть назвати її по незнанню жаргоном, провінціалізмом, якоюсь мішаниною говірок, але тим, які з колиски скрізь себе чують звуки малоросійської мови, непросто відмовлятися від неї..." [10].

Не дивлячись на свою любов до української мови, композитор змушений був писати лібрето для опери "Облога Дубно" російською мовою, слідуючи за текстом гоголівської повісті. У цей час він зазначав: "Я продумав кожну деталь. Навіть справжні слова Гоголя часто збережені і сам стиль лібрето підігнаний під дух мови гоголівського "Тараса Бульби". Я прагнув відповідності музики та лібрето у загальному тоні та у деталях" [11].

В основу лібрето П. Сокальський поклав сюжет перших дев'яти розділів повісті Гоголя. Композитор назвав свою оперу не "Тарас Бульба", як це робили переважна більшість митців, а "Облога Дубно", обмеживши себе лише подіями, у яких брав участь Андрій. В одному із варіантів лібрето опери стояла назва "Тарас Бульба", але від неї композитор відмовився, бо це б змінювало сюжетну основу опери. А П. Сокальський акцентував увагу не на побутовій лінії як основній, що робили деякі композитори, звертаючись до цієї теми, а на показі героїчної боротьби українського народу проти загарбників вітчизни. "Лібрето "Тараса Бульби" є перш за все героїчний епос, - підкреслював композитор, - і драма в ньому - епізод, який отримав драматичний зміст тільки при повному освітленні його побутового життя" (П. Сокальський - В. В. Бесселю від 15 грудня 1878 р.) [12].

Свою оперу П. Сокальський адресував перш за все українцям, які краще за всіх могли зрозуміти і синовбивство Тараса Бульби, і зраду Андрія в контексті національно-визвольної війни. У листі до

В. Бесселя від 10 квітня 1880 р. композитор писав: "... Мій "Тарас Бульба" більше написаний для провінції, особливо для півдня Росії, де він знайде більше співчуття, бо проникнутий народним характером і з любов'ю відноситься до побуту і осіб Запоріжжя" [13].

Композитор надав опері назву українською мовою - "Облога Дубно", бо російською треба б було називати "Осада Дубно". Та й у самому лібрето знаходимо чимало українізмів.

Висуваючи на передній план історію кохання Андрія, П. Сокальський, слідуючи за гоголівським сюжетом, показує паралельно і Тараса, Остапа, запорожців, а також козацтво, яке брало участь у житті Запорозької Січі та в бойових операціях, зокрема в облозі Дубна, в якому зосередилися польські війська.

На відміну від Гоголя П. Сокальський дав імена всім головним персонажам: дружину Тараса і матір Остапа і Андрія він назвав Катериною, панночку, дочку воєводи - Урсулою, її служницю, турчанку - Аглаєю, ксьондза - Патер Пій Тітом та ін. Збереглося і декілька імен з повісті Гоголя - Тарас Бульба, Остап, Андрій, Бовдюг - старий козацький полковник, Кирдяга - кошовий, Янкель - єврей, шинкар. Безіменні козацькі старшини, сотники, хуторяни, запорожці, польські жовніри, євреї, жителі міста Дубна виступають у масових сценах лібрето, або ж як учасники хору.

Сюжет лібрето розбитий на п'ять частин. Крім них композитор вводить пролог, у якому розповідає про зустріч Андрія з панночкою, у Києві на Подолі. Про це згадує Бульбенко у другій частині повісті Гоголя, в якій описано перехід Тараса з сином по степу на Запорозьку Січ. П. Сокальський як лібретист і композитор вирішив розпочати свою оперу саме з цього епізоду, який давав можливість далі розкрити ліричну тему.

Починається опера з розмови панночки Урсули зі служницею, турчанкою Аглаєю про зустріч на балу з молодими людьми, які добиваються її руки. "Уж эти гости вертопрахи... Боже! Как тошно слушать все одно и тоже! Иль все мужчины глупы? Что за люди! Как не понять, что приторна их сладость, что их улыбки, льстивый шум речей, и лицемерно-нежный блеск очей... все это холод, скуку нагоняет! К чему слова и уверенья, когда душа нема и холодна?" [14, с. 6]. Урсула починає замислюватися над своїм станом у оточенні молоді, замислюється над питанням, невже її ніхто не любить ніжно, палко? А вона ж мріє про справжнє кохання.

Розповідь служанки Аглаї про своє кохання в юності - це майже повторення передачі того стану, який виникає при зустрічі молодих людей, захоплених глибокими і справжніми почуттями.

Всього цього майже немає в тексті гоголівської повісті. Але тут слід пам'ятати ще про одну важливу особливість: звертання П. Сокальського до теми твору Гоголя. Його перш за все цікавили в ній національно-визвольні ідеї, які були актуальними і для епохи композитора. На жаль, все це прямо продемонструвати в опері він не міг, тому на перший план ніби то висуває Андрія Бульбенка з його почуттями до панночки. То ж саме для цього і потрібний був в опері пролог, який дав можливість познайомити глядачів із центральними героями, їх почуттями і навести місточок до тих епізодів, у яких буде розгорнута тема кохання. Про взаємини Андрія і панночки говориться не лише у пролозі, а і в 3-й дії опери, в якій події відбуваються в Дубно, коли Андрій і дочка воєводи зустрінуться вдруге.

Ті характеристики, які дає Урсула Андрію в пролозі, засвідчують про її захоплення юнаком. У її уяві - це сильний бурсак, "румяный, чернобровый, високий, тонкий ус едва пушком чернеет, словом красавчик знатный, хоть куда!" [14, с. 24]. У неї з'явилося навіть бажання його розцілувати. Андрій, побачивши у вікні панночку, проникає через димохід до її кімнати. І перші кроки були пов'язані з нерішучістю і збентеженістю. Під час зустрічі з Урсулою він називає її "о жизнь души моей", "готов хоть смерть принять из ручек панны". Для Андрія зустріч з Урсулою - це щастя, про яке міг тільки мріяти юнак. Композитор П. Сокальський використовує музичний прийом арієти, що давав можливість авторові лібрето розкрити Андрію свої почуття до панночки, не знаючи, навіть, її імені: "День и ночь мечтал я об одном, тебя увидеть, слышать голос твой! За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слово ласки? Ужель иль из камня твое младое сердце" [14, с. 35]. Урсула зізнається, що слова Андрія схвилювали її, як ніжне почуття пробудження, що виникає "в душе не опытной молодой". Реакція Андрія на приємний голос полячки була миттєвою, він характеризує визнання Урсули, як "сладкий вздох любви святой".

Текстологічне порівняння двох творів - повісті і лібрето дає можливість виявити як спільне, що знаходимо у двох текстах, так і відмінне. У гоголівському тексті 2-го розділу повісті, де подається цей епізод зустрічі Андрія і панночки, немає ні монологу, ні діалогу. Думки Андрія передані через авторський текст розповіді. Проте П. Сокальський використовує цей описовий текст для монологу своїх героїв. Порівняємо обидва тексти:

У Гоголя

"Иногда он [Андрей - Г. С.] забирался и в улицу аристократов, в нынешнем старом Киеве, где жили малороссийские и польские дворяне, и дома были выстроены с некоторою прихотливостью. Один раз, когда он зазевался, наехала почти на него колымага какого-то польского пана, и сидевший на козлах возница с пристрашными усами хлыснул его довольно исправно бичем. Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою своею за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадям, они рванули, - и Андрей, к счастью, успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздавался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшую у окна красавицу, какой еще не видывал отроду: черноглазую и белую, как снег, озаренный утренним румянцем солнца. Она смеялась от всей души, и смех придавал сверкающую силу ее ослепительной красоте. Он оторопел. Он глядел на нее, совсем потерявшись, рассеянно обтирая с лица своего грязь, которою еще более замазывался. Кто бы была эта красавица? Он хотел было узнать от дворни, которая кучею, в богатом убранстве, стояла за воротами" [15, с. 55].

У П. Сокальського

"Панна Урсула (співає)

Вчера присевши у окна, я все на улицу глядела, толпа и давка, как всегда. И вдруг колымага четверней на пешехода налетела. Как он вскипел! Дворянская, Знать, кровь, хотя с вщцу и бурсак; схватил за колесо, и панская ни с места колымага! Представь, силач какой, силач какой! Козак, как видно, удалой Молодой, совсем младой. Тогда возница, такие страшные усища! Глядит: беда! Бичом как свиснет...

(во время рассказа п. Урсуллы Андрей тихо, никем не замеченный, влезает у окно и прячется за занавескою) рванули лошади вперед и наш бурсак с размаху в грязь. Вот как вспомню тот случай, а, как смешно! Ах как смешно!

Аглая: Ну ч то же он?

Урсула: Ты хочешь знать? Вот видишь, как тут сказать? Вот он привстал, взглянул кругом, потом вдруг прямо мне в глаза и стал, как истукан немой среди улицы фигурой без движенья, такой испачканный, смешной. .. А я все у окна ха-ха, ха-ха. Он нежно, страстно так смотрел, как будто мы давно знакомы, впился глазами, все забыл! А сам румяный, чернобровый, высокий, тонкий, ус едва пушком чернеет, словом красавчик знатный, хоть куда! Вот так бы взять, расцеловать, а я стояла у окна и продолжала хохотать... все хохотала. (Андрей громко вздыхает)"

[14, с. 25]

Як бачимо, лібретист досить природно гоголівський текст вкладає у вуста героїні опери. Більше того, вона деталізує портрет Андрія, створюючи романтичний образ героя. Події, які розгортаються в повісті Гоголя далі, коли Андрій на другий день проникає через

димохід в кімнату панночки і стояв, "потупив глаза не смея от робости поворотить рукою", а вона, пізнавши бурсака, продовжила сміятись, шуткувати, одягаючи на нього предмети жіночого туалету". "Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностью дитяти, которою отличаются ветреные полячки, и которая повергла бедного бурсака в еще большее смущение. Он представлял смешную фигуру, раскрывши рот и глядя неподвижно в ее ослепительные очи" [15, с. 56]. У цій сцені гоголівського тексту Андрій не промовив жодного слова. Гоголь звертає більше увагу на психологічний стан юнака, який вперше близько зустрівся з коханою і втрачає мову.

П. Сокальський же не міг залишити безсловесним основного героя опери і, відтворивши забави полячки над Андрієм, який проник у кімнату через вікно і слухав розповідь Урсули про його пригоду, коли він упав у грязюку, про що говорить і Гоголь, залучає до розмови у цій сцені, крім панночки і бурсака, ще й служницю-татарку Аглаю. Відбувається діалог, під час якого Андрій дає свою першу характеристику Урсулі... "О жизнь души моей". І далі заявляє: "Какой-то силой чудной меня влекло сюда. Готов хоть смерть принять из ручек панны! Какого лучше счастья, какого лучше счастья?. О жизнь души моей, о панна!" [14, с. 35].

І далі композитор-лібретист вводить оперний елемент - арієту Андрія, яка дає можливість розкрити стан почуттів героя і показати реакцію на його слова коханої. Андрій співає: "День и ночь мечтал я об одном, тебя увидеть, слышать голос твой! За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слова ласки? Ужель иль из камня твое младое сердце?"

Урсула: Как нежно чувство пробужденья в душе не опытной младой.

Андрій: То первой страсти выраженье, то сладкий вздох любви святой. Как мне отрадно быть здесь с ней! Как сладок звон ее речей!

Аглая: Теперь понятно.

Урсула: Теперь понятно, зачем сюда пришел наш гость.

Андрій: Как мне отрадно быть здесь с ней! О жизнь души моей. День и ночь мечтанья об одном: тебя увидеть, слышать голос твой. За счастья миг готов я жизнь отдать! Ужель не молвишь слово ласки? Уже ль из камня твое младое сердце" [14, с. 35-38].

Все це лірика, яка плеться із вуст закоханого юнака-романтика, якого можна зустріти і в інших творах початку ХІХ ст. Лібретист намагався глибокі почуття Андрія до полячки передати уже в перших сценах твору. Цього немає в повісті Гоголя, але ці емоційні слова

оперного героя не вступають у протиріччя з тими почуттями, які описує Гоголь.

Хоча в сцені присутні троє дійових осіб, але Андрій розкриває свої почуття більше для себе, Аглая і Урсула тільки короткими репліками реагують на сказане. Для Урсули ця зустріч з бурсаком тимчасова випадковість. Вона зайнята ще тим, що проходить у сусідній залі. І коли Андрій намагається доторкнутись до руки полячки для поцілунку, вона б'є його пустотливо по руці, кидаючи при цьому репліку: "Знай честь". І після того, як Аглая супроводжує Андрія через сад, Урсула відправляється до гостей, роздумуючи: "Вот дерзкий мальчик! Выдумал забаву! Какой смешной! Он весь дрожал, горел, но терпелив был и покоен и с честью вынес испытанье! И впрочем, что он мне? Пойду к князьям и рыцарям вельможным" [14, с. 40-41]. Із ремарки, яких чимало у лібрето, довідуємося, що один і кавалерів під руку повів Урсулу у натовп гостей.

Конкретне змістове наповнення почуттів Андрія і панночки буде розкрито Гоголем і П. Сокальським під час останньої їх зустрічі у фортеці Дубно.

Порівнюючи обидва тексти слід пам'ятати про цільову спрямованість діянь лібретиста, який не лише турбувався про збереження думки Гоголя, а й про свою громадянську позицію, яка була пов'язана з діяльністю представників українського національного руху, їх ідеями. Це помітно уже на початку лібрето опери П. Сокальського. Зміст першого дійства опери і першого розділу повісті - зустріч Тараса Бульби з синами і підготовка до поїздки у Запорізьку Січ майже співпадають. Лібретист використовує всі репліки Тараса, Остапа, Андрія і матері (в опері - Катерина), а там, де їх не вистачало, бо йшов далі у Гоголя авторський прозовий текст, він вставляв свої слова, що відповідали ситуації.

П. Сокальський у цьому епізоді підсилює патріотичні мотиви, що відповідало ідеям українського національного руху. Він включає заздравну промову Тараса: "Так боже нас благослови! Будьте здоровы, сынки! Ты, мой Остап! Ты мой Андрий! Будьте красою и гордостью матери нашей Украины! Славой Отчизны, живите, вере христианской радейте! Предков заветы храните! В брани себя не жалеите! Честь нашу, славу казачества пуще всего берегите!" [14, с. 78-79]. Ці слова Тараса, яких нема у Гоголя, стають центральними у розвитку сюжету опери і визначають не лише позицію героя, а й композитора.

П. Сокальський окремі репліки героїв повісті розширює, надає їм особливого патріотичного змісту. Так, у Гоголя на слова Тараса Бульби про те, чи били синів під час навчання, Андрій відповів: "Пусть теперь попробует, пускай только теперь кто-нибудь зацепит. Вот пусть только подвернется теперь какая-нибудь татарва, будет знать она, что за вещь казацкая сабля!" [14, с. 105-108]. Лібретист, крім цих слів, вставив ще й пісню Андрія, яку емоційно він виконує: "Брошусь в битву, весь пылая, растопчу врагов Украины! Брошусь в битву, ринусь в схватку, будет крепкий знатный бой!"

Подібні слова виголошує і Остап, закликаючи до боротьби з ворогами. Якщо в повісті звучать заклики боротися за "русскую землю", то в опері - за Україну. Поняття "русская земля" майже не зустрічається в лібрето. І це підтверджує патріотичну позицію композитора. І Тарас, і Остап, і Андрій в цій сцені виступають як патріоти України.

Важливе місце в повісті і лібрето займає тема матері. Гоголь з глибокою теплотою створив образ жінки, дружини козацького полковника, яка майже все життя проживає у тривозі, бо чоловік постійно знаходився в походах, у битвах з татарами, турками та ляхами і кожного разу міг загинути. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство" [15, с. 48-49].

Ці прекрасні слова Гоголя П. Сокальський не використовує у лібрето. Його турбує Катерина, так названа вона в оперному творі, більше як мати її дітей - Остапа і Андрія. І у гоголівському тексті знаходимо декілька деталей, пов'язаних з переживаннями матері, у якої відривають її дітей, яких вона "вскормила их собственной грудью, она возрастила, взлелеяла их - и только на один миг видит

их перед собою. "Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" - говорила она, и слезы остановились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо" [15, с. 49].

П. Сокальський посилює ці материнські почуття.

Звернемось до порівняння текстів.

У Гоголя

"Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё...

Она всё сидела в головах милых сыновей своих, ни на минуту не сводила с них глаз своих и не думала о сне" ... "Подойдите, дети, к матери: молитва материнская и на воде и на земле спасает". Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья матерь... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить" [15, с. 50].

У П. Сокальського

Катерина:

"О, тяжко для матери бедной любимых детей потерять! В чужбине далекой, бесследной, кто станет жалеть, жалеть их как мать? Ах, что их ждет там? Быть может горе или плен, удар судьбы жестокий! О, тяжко для матери бедной любимых детей потерять в чужбине далекой, бесследной, кто станет ждать их как мать? Что ждет их в чужбине?"

Зачем им путь далекий, не здесь ли кров родной? Зачем им край чужой? Ах, что их ждет там, какая доля? Быть может при первой же битве татарин стрелой их пронзит! И встретит их смерть без молитвы, нежданно сразит среди поля нежданно сразит! Зачем им путь далекий? Не здесь ли кров родной? Зачем им край чужой? Чтоб черный ворон черны очи расклевал? Очи расклевал, орел степной их тело растерзал, чтоб мать родная всю жизнь страдала, что не увидит сыновей никогда... О, тяжко для матери бедной любимых детей потерять, в чужбине далекой, печальной, кто станет жалеть их как мать? Зачем им край далекий, не здесь ли кров родной" [14, с. 141-151].

Гоголь і далі передає велике горе матері, яка втрачає своїх синів, які їдуть у невідомість "Когда увидела мать, что уже и сыны ее сели на коней, она кинулась к меньшому, у которого в чертах лица выражалось более какой-то нежности; она схватила его за стремя, она прилипнула к седлу его и с отчаяньем во всех чертах не выпускала

его из рук своих. Два дюжих казака взяли ее бережно и унесли в хату. Но, когда выехали они за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимою силою остановила лошадей и обняла одного из них с какою-то помешанною, бесчувственною горячностью; ее опять увели" [15, с. 51].

П. Сокальський вводить у текст оперний елемент - арієту. Катерина на сцені одна, в задумі дивиться у той бік, куди пішли Тарас Бульба і її сини, проговорює: "У иного доля, в поле колоски собирает, а моя далеко где-то за морем гуляет! А моя далеко где-то за морем гуляет! Я останусь здесь одна, как сиротина? Кто-то мне глаза закроет? Не родная мне детина? Кто заплачет надо мною, бедной сиротиной? Кто посадит на могилу красную калину? Кто помянет, кто молиться будет надо мною?" [14, с. 153]. Лібретист тут використовує елементи народних пісень про жіночу долю, сумні мотиви. В опері ця партія набуває патріотичного звучання. Глибокий ліризм допомагає створити яскравий образ матері.

Порівняльна характеристика текстів повісті і лібрето дала можливість виявити як спільність у трактуванні образу матері, коли обидва автори з глибокою теплою передають трагічну долю жінки козака-запорожця і матері, що посилає в овіяне війною, вбивствами і невідомістю життя своїх синів. Гоголь зумів створити хвилюючий образ матері, використовуючи засоби словесної художньої виразності, черпаючи їх в усній народній творчості. Слідуючи за текстом повісті, П. Сокальський, автор музично-драматичного матеріалу, більше звертає увагу на материнські почуття Катерини. Обидва автори своїми властивими для художніх творів засобами глибоко передали біль і гіркоту розлуки матері зі своїми дітьми. Тарас Бульба-чоловіку цій прощальній сцені залишається поза увагою обох митців. Вся увага звернена на материнські почуття, а не на дружину, яка виряджає в похід свого судженого.

Запорозька Січ та її козаки

Уже на перших сторінках повісті Гоголя виникає своєрідний образ Запорозької Січі. Тарас Бульба, який відправив у дванадцятилітньому віці своїх синів у Київ на навчання, раптом заявляє: "Это всё дряннь, чем набивают головы ваши; и академия, и все те книжки, буквари, и философия, всё это казна что, я плевать на всё это!.." Здесь Бульба пригнал в строку такое слово, которое даже не употребляется в печати. "А вот, лучше, я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот где наука, так наука! Там вам школа; там только наберетесь разуму" [15, с. 42]. Для Тараса основою для цієї науки було

чисте поле, добрий кінь та гостра шабля. Старий Бульба мислить обмеженими практичними категоріями, які пов'язані з безпосередньою діяльністю синів у військовій справі. Саме на це звернули увагу і гості, представники полкового чину Дмитро Товкач та інші. "Гости поздравили и Бульбу и обеих юношей и сказали им, что доброе дело делают, и что нет лучшей науки для молодого человека, как Запорожская Сечь" [15, с. 43].

У Гоголя Тарас Бульба і козаки протиставляють Запорозьку Січ як Київській академії, так і сільському життю: "Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье" [15, с. 44].

П. Сокальський теж у монолозі Тараса вказує на деталі, які зазначені у попередньому тексті: "Еще наука впереди: что академия твоя? Что буквари твои? Все вздор, все хлам негодный! Не та, не та наука нам нужна! Вам поле чистое да степь широкая! Вам сабля острая на страх врагам Украины, да верный, добрый конь, что в воду и огонь!" [14, с. 51]. І тут ми бачимо, що лібретист переносить у свій текст чимало висловів із гоголівської повісті.

Тарас Бульба в лібрето, пригощаючи гостей, сповіщає, звертаючись до синів: "Надо на Сечь вас послать, разума там лишь добудете. Учитесь саблю держать и смело с врагом воевать". І товариш Тараса Бовдюг додає: "Доброе дело! На свете лучшей науки козаку нет и не будет другой, как Сечь Запорожская! В свете наука одна: как супостата сломить, вере, отчизне врага в прах разметать, истребить" [14, с. 81].

Перш ніж потрапити на Січ, Гоголь дає можливість Остапу і Андрію відчувати свободу, коли вони разом з батьком і козаками потрапили у степові простори по дорозі на Запоріжжя. Гоголь описує чаруючу красу навколишнього світу: "Вся поверхность земли представлялася зелено-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов. Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; желтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесенный, бог знает откуда, колос пшеницы наливался в гуще. Под тонкими их корнями шныряли куропатки, вытянув свои шеи. Воздух был наполнен тысячью разных птичьих свистов. В небе неподвижно стояли ястребы, распластав свои крылья и неподвижно устремив глаза свои в траву". І завершує Гоголь свою чудову замальовку степу гаслом: "Чорт вас возьми, степи, как вы хороши!" [15, с. 58].

Весь чаруючий світ природи надихав юних героїв на свої особисті роздуми. Але степ приховує у собі і загрозу, яка виникла з появою татарина. Цей чудовий ліричний вступ у повісті не зміг використати композитор, бо, зрозуміло, що весь текст, яким би він не був прекрасним, не можна втиснути в лібрето. Тому його автор використовував лише ті уривки повісті, які безпосередньо були пов'язані з розвитком сюжету.

Переправившись через Дніпро на поромі до острова Хортиця, де розмістилася Січ, Тарас Бульба раптом підтягнувся, поправив свій пояс, а молоді сини оглянули себе з ніг до голови і з якимсь острахом і невизначеним задоволенням в'їхали у передмістя.

Що ж бачать вони у "справжній школі", про яку говорив батько і Товкач? Хто є його жителями? Хто йшов сюди? Гоголь так визначає майбутнього запорожця: "Всякий приходящий сюда позабывал и бросал всё, что дотеле его занимало. Он, можно сказать, плевал на всё прошедшее и с жаром фанатика предавался воле и товариществу таких же, как сам, не имевших ни родных, ни угла, ни семейства, кроме вольного неба и вечного пира души своей. Это производило ту бешеную веселость, которая не могла бы родиться ни из какого другого источника..." Гоголь зауважує, що це товариші по духу. "Веселость была пьяна, шумна, но при всем том это не был черный кабак, где мрачно-искаженными чертами веселия забывается человек; это был тесный круг школьных товарищей. Разница была только в том, что, вместо сидения за указкой и пошлых толков учителя, они производили набег на пяти тысячах коней; вместо луга, на котором производилась игра в мячик, у них были неохраняемые, беспечные границы, в виду которых татарин выказывал быстрюю свою голову, и неподвижно, сурово глядел турок в зеленой чалме своей" [15, с. 64].

Автор повісті розкриває детально різницю між шкільною братією і тими, хто прийшов сюди на Січ, кинувши батька-матір, родину, чи втік від неминучої смерті уже з вірьовкою на шиї, відчувши вільне життя, а також ті, хто не беріг копійки і не ганявся за багатством. "Здесь были все бурсаки, которые не вынесли академических лоз и которые не вынесли из школы ни одной буквы; но вместе с этими здесь были и те, которые знали, что такое Гораций, Цицерон и римская республика" [15, с. 64]. Тут були і офіцери, які пізніше відзначалися у королівських військах, виявивши себе партизанами, із благородним відчуттям того, що необхідно воювати, а також романтиків, які могли назвати себе, після перебування в Січі, рицарями. І кого тут тільки не було!

Гоголь називає Запорозьку Січ "странною республікою", яка була потребою того самого історичного часу. Її автор поділяє на дві нерівні половини: передмістя, де працювали 50 ковалів у 25 ковальнях, де чинбарі м'яли бичачі шкіри, євреї продавали свої товари. Передмістя Січі було нагромаджене майстернями, в яких відточувалися різні ремесла, тут проявляли себе представники різних національностей, наповнюючи передмістя, яке було схоже на ярмарку, "которое одевало и кормило Сечь, умевшую только гулять да палить из ружей" [15, с. 61].

А що ж застають Остап і Андрій в основній частині Січі? П'яних запорожців, які валяються посеред вулиці, або ж п'яних музик, що грають на площі, чи козака, що сидить на бочці і латає собі сорочку. Немає ніяких огорож, фортець. Лише були помітні фізично здорові запорожці, які загартували себе у битвах і пережили чимало всіляких пригод, а тепер лежали на землі і курили люльки.

І після всього показаного Гоголь вигукував: "Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и козачество на всю Украину!" [15, с. 61].

Чи не насміхається Гоголь над Січчю, виголошуючи ці гасла? Хіба такою хотіли бачити Запорозьку Січ Остап і Андрій та й Тарас. Деякі дослідники повісті говорять, що Гоголь тут використовує сатиру і ніби грається з читачем, зображуючи дві Січі - "справжню", трудову, що знаходиться в передмісті, і "несправжню", яка живе у постійному загулі. І цю останню письменник зображує негативно, карикатурно, а потім поступово нівелює цей негатив, трансформуючи його в позитив [16].

Але тут треба згадати, про яку "справжню школу" говорить Тарас Бульба і чому ті, що наповнювали Січ, про яких Гоголь говорить з теплотою, перетворювалися у п'яниць?

Якщо уважно прочитати текст, то можемо з'ясувати, що, крім пияцтва, було й інше життя у цій республіці. Існували суворі закони, які торкались тих, хто прокрався, чи не платив борг, або ж убив людину. Козаки, проживаючи в тому чи іншому курені, виходили на полювання, ловили рибу, тобто забезпечували його харчами.

Остап і Андрій, які опинилися в цьому своєрідному середовищі, проявляли себе у господарських справах. І Гоголь підкреслює, що "прямо стреляли в цель, переплывали Днепр против течения - дело, за которое новичок принимался торжественно в козацкие круги" [15, с. 67].

Звичайно, Тарас Бульба не про таку школу говорив синам і побратимам.

Гоголь чимало приділяв уваги у повісті пияцтву, наголошуючи на тому, що це страшне зло в житті людини. За "прокляте зілля" козак готовий був віддати останню одежину, а напившись, втратити розум, навіть потрапити у полон до ворога. А все це траплялося, підкреслював Гоголь, від бездіяльності. Це проявиться і пізніше, коли козаки стояли під Дубно, чекаючи моменту, коли шляхтичі і жителі міста помруть від голоду. Козак не може жити без активної діяльності. Він проявляє свої справжні козацькі риси - мужність, відвагу, кмітливість, самовідданість лише у бойовій ситуації при зустрічі з ворогом.

П. Сокальський у другій дії опери, присвяченій Запоріжжю, не зупиняється на детальній характеристиці Січі. Композитор-лібретист для характеристики життя козаків використовує декілька пісень, зокрема: "Ой, Днепр, ты наш, Днепр! Наш широкий да глубокий", яку співає сліпий бандурист у супроводі хору. Це пісня про Морозенка, який зустрівся в бою з ордою. Через побутові жартівливі пісні, які виконують запорожці, що сидять біля корчми Янкеля з кучолями вина (цього немає у Гоголя), П. Сокальський розкриває життя козаків у таборі. При цьому лібретист вилучає з нього негативні моменти. Автор опери вводить глядачів в атмосферу Запорозької Січі і шляхом передачі розмови Тараса Бульби з кошовим. Ця бесіда важлива як для Гоголя, так і П. Сокальського, бо від її результатів буде залежати подальша доля як синів Бульби, так і самої Січі. Лібретист цей діалог будує майже повністю на гоголівському тексті, вносячи лише деякі уточнення та зміни, акцентуючи на патріотичних почуттях, які пов'язані з захистом України від ворогів.

У Гоголя

"Тарас: "Что, кошевой, пора бы погулять запорожцам?"

- Негде погулять, отвечал кошевой, вынувши изо рта маленькую трубку и сплюнув на сторону.

- Как негде? Можно пойти на Турецчину или на Татарву.

- Не можно ни в Турецчину, ни в Татарву, отвечал кошевой, взявши опять хладнокровно в рот свою трубку.

- Как не можно?

- Так. Мы обещали султану мир" [15, с. 67].

У П. Сокальського

"Тарас: Так что же. кошевой? Ведь запорожцам пора и погулять!

Кошевой: (лениво отымая трубку от рта и сплевывая в сторону)

Э! Негде погулять!

Тарас: Как негде? А в Турецчину или в Крым на Татарву?

Кошевой: Нет, ни в Турецчину, ни в Крым на татарву не можно!

Тарас: Как так не можно?

Кошевой: Так не можна! Султану мир мы обещали" [14, с. 167].

Весь діалог, що подає Гоголь, так до кінця і повторює лібретист в опері. Обидва автори особливу увагу звертають на слова Тараса, які носять визначальний у цій розмові характер:

У Гоголя

"Так, стало-быть, следует, чтобы пропадала даром козацкая сила, чтобы человек сгинул, как собака, без доброго дела, чтобы ни отчизне, ни всему христианству не было от него никакой пользы? Так на что же мы живем, на какого чорта мы живем, растолкуй ты мне это. Ты человек умный, тебя недаром выбрали в кошевые, растолкуй ты мне, на что мы живем?"

Кошевой не дал ответа на этот запрос. Это был упрямый козак. Он немного помолчал и потом сказал:

- А войне все-таки не бывать.
- Так не бывать войне? - спросил опять Тарас.
- Нет.
- Так уж и думать об этом нечего?
- И думать об этом нечего.
- Пстой же ты, чортов кулак! сказал Бульба про себя, ты у меня будешь знать! И положил тут же отмстить кошевому" [15, с. 68].

У П. Сокапського

Тарас: Так, следует, чтоб человек и долг и честь забыл, без дела позорно жил, губил свой век, свой век козацкий, чтоб празный дух его слабел, без жажды славы боевой, что б день за днем козак дряхлел без пользы родине святой, без пользы воинству, христианству? Так вот как ты? Ужель на том и Сечь стоит?

Кошевой: Нет, мир наш тверд и нерушим, недаром крест мы целовали, его ль в обиду мы дадим? Мы нашей верой присягали! Так, но воевать не будем.

Тарас: (с раздражением) К чему ж живем с тобой? На что нам жизнь дана? Ты объясни мне, кошевой! Так нечего и думать? Так воевать не будем? Прощай!

Кошевой: Мы воевать не будем. Ужель присягу мы забудем? Прощай! (*медленно удаляется, вставив трубку меж зубов*).

Тарас: (*злбно следит во след удалявшемуся кошевому*)" [14, с. 169-172].

Гоголь, і П. Сокапський, використовуючи по суті майже один і той же текст, намагалися показати, що ситуація "тихого життя" на Січі, яку проповідував кошовий, іде лише на шкреду. Кошовий відстоює мир, який не можна порушувати. Це так. Але підкріплювати бойовий дух запорожців можливо й іншими заходами, а не бездіяльністю. І для Тараса стало зрозумілим, що без зміни кошового стан Січі не зміниться.

Сцена виборів нового кошового в опері і роль у цьому процесі Тараса Бульби відповідають, переважно, гоголівському тексту і його духові. Але лібретист по-своєму розподіляє текст між персонажами,

розділяє персонажів на декілька груп, що дає можливість показати різні точки зору на кандидатури, що пропонувалися запорожцями. Хор висловлює негативну оцінку діяльності попереднього кошового та урядовців. Якщо в повісті у процесі виборів нового кошового відіграє Тарас Бульба, підказавши обрати Кирдяга, то в лібрето цю кандидатуру називає одна із груп запорожців. В лібрето, як і в повісті, ця сцена проходить досить динамічно, хоча в оперному варіанті переважають дієслова, які доповнюються авторськими ремарками: "2 група: Да что Кирдяга? Пусть будет Шила.

1 група: А что ваш Шила! Хотим Кирдяга! Двайте нам Кирдяга! Хотим Кирдяга!

2 група: Нет, Шила!

1 група: Кирдяга! Ступайте за Кирдягой! Скорей сюда. Сыскать, позвать, привести сюда Кирдяга!

(происходит замешательство, раздаются угрозы, видим поднятые кулаки, дело доходит почти до драки).

Громада хочет, громада хочет, позвать Кирдяга, позвать Кирдяга!
(вдали показывается Кирдяга, которого ведут под руки).

Скорей сюда, сюда! Идет, идет! Скорей! *(показывается Кирдяга).*

Сюда! Кирдяга! Вот он! Сюда! Вот он! Кирдяга!.." [14, с. 187-188].

"Старшины: Ну, что панове? Вы согласны, что б сей козак был кошевым?" [14, с. 187-188]. І після згоди громади, яку виголошує хор, у лібрето іде розширена ремарка, яка розкриває сам процес посвяти Кошового в новий сан та реакція на цю подію козаків.

М. Гоголь декількома рядками розкриває це явище: "Толпа разбрелась тут же праздновать избранье, и поднялась гульня, какой еще не видали дотоле Остап и Аццрий. Винные шинки все были разнесены; мед, горелка и пиво забирались просто, без денег; шинкари были уже рады и тому, что сами остались целы. Вся ночь прошла в криках и песнях, славивших подвиги" [15, с. 71].

У лібрето П. Сокальський гоголівський текст драматизує, веселощі козаків, їх радість, надії, що вони підуть у похід, відтворені у піснях і танцях. Лібретист детально розписує постановку козацького бенкетування, яке переривається звісткою про те, що на поромі по Дніпру прибули гості з України. І далі в лібрето подається розповідь про тяжке життя людей на Гетьманщині, які страждають від утисків поляків та євреїв.

У повісті на другий день після обрання кошового, Гоголь розповідає про раду, яку проводить Кирдяга: пропонує, не порушуючи миру все ж "пустить с челнами одних молодых, пусть немного пошарпают

берега Натолії", хоча у похід готові йти всі. Зміни в ситуацію вносить гість із України, який розповідає про стан, у якому опинився український народ під гнітом поляків та євреїв. Репліки гостя і козаків, які подаються в тексті повісті і лібрето, співпадають. І в повісті і в опері ця сцена зустрічі з гостями з України завершується закликком козаків до розправи над євреями, під час якої Тарас спасає Янкеля.

У лібрето П. Сокальський широко показує розправу запорожців над євреями і, як і Гоголь, закінчує її врятуванням Янкеля Тарасом Бульбою.

Завершальна сцена зібрання козаків у Січі різна за змістом у Гоголя і П. Сокальського. У повісті Гоголь, сповістивши про рішення всіх старшин, курінних, кошового і всього запорізького війська йти прямо на Польщу, дає портретну характеристику новому кошовому, який "вырос на целый аршин. Это уже не был тот робкий исполнитель ветреных желаний вольного народа; это был неограниченный повелитель. Это был деспот, умевший только повелевать. Все своевольные и гульливые рыцари стройно стояли в рядах, почтительно опустили головы, не смея поднять глаз, когда он раздавал повеления тихо, не выкрикивая и не торопясь, но с расстановкою, как старый и далеко опытный в деле, приводивший не в первый раз в исполнение разумно замысленные подвиги" [15, с. 79].

Така ж чіткість відчувалася і в розпорядженнях кошового: відремонтувати вози, випробувати зброю, підготувати одягу і раціон їжі, коней, у поході не займатися злодіємством, давав поради, як діяти при пораненні. "Да вот вам, панове, вперед говорю: если кто в походе напьется, то никакого нет на него суда. Как собаку, повелю его присмыкнуть до обозу, кто бы он ни был, хоть бы наидоблестнейший козак изо всего войска. Как собака, будет он застрелен на месте и кинут безо всякого погребенья на поклев птицам, потому что пьяница в походе недостоин христианского погребенья" [15, с. 80].

І Гоголь звертає увагу на те, як всі після промови кошового козаки взялися до справи. Оповідач конкретизує всю діяльність запорожців, виділяючи при цьому деталь: "Вся Сечь отрезвилась, и нигде нельзя было сыскать ни одного пьяного, как будто бы их не было никогда между козаками..." [15, с. 80].

Проте, цей багатий на важливі деталі опис Січі після обрання нового кошового П. Сокальський не використовує в лібрето. І це начебто, збіднює характеристику кошового, його вміння організувати козаків, підпорядковувати їх діяльність дисципліні і порядку. Проте у заключній промові кошового лібретист виділяє саме ті слова,

епізоди, які були важливі для розкриття ідейної спрямованості опери. Кошовий переказав факти, які уже сповістив гість із України. Але це зроблено не випадково, бо саме вони, проголошені із вуст кошового, підсилюють патріотичні почуття запорожців, які ще раз прониклись думкою про необхідність допомогти жителям України. І ці почуття наростають, коли хор їх підсилює словами: "Горе, горе, смута к нам пришла, гибнет слава и свобода, затуманилась судьба православного народа. Закручинилась Украина! Горе, горе, смута к нам пришла! Настала тяжкая пора!" Зі свого боку Кошовий підсилює цей заклик словами: "Всем родная нам Украина! Ты слезами вся облита, за такое поруганье, у тебя ли нет защиты?" І хор відповідає: "Есть защита для отчины, все мы на врагов, все, все" [14, с. 232].

Заключні слова хору в кінці другої дії - це заклик, звернений до всіх жителів-захистити Вітчизну, не віддати її ворогам на знуцання: "Гей, подымем грозный клич, чтоб во все колокола всю Украину созвонили, чтоб коней седлали хлопцы, сабли острые точили. Гей, подымем грозный клич, чтоб народ все подымался, к нам на пир собирался, на козацкое веселье, на кровавое похмелье. На врагов пойдем грозой, встанем дружно всей землей. Есть защита у отчины! Не дадим кровавой тризны им справлять в родной земле! Все мы на врагов! Все! Все! Все!" [14, с. 236]. Цих слів немає у Гоголя. Але розвиток дії у лібрето вимагає їх появи. Ці патріотичні заклики, які були пов'язані з станом, у якому знаходилась Україна в далекому минулому асоціювалися із станом сучасним для композитора, коли український народ стогнав від непосильної експлуатації, поневірянь і нелюдського соціального приниження.

Патріотичні мотиви заключної сцени опери були особливо відчутні. На наш погляд, саме ці мотиви осучаснили твір, зробили його більш актуальним, бо в час написання опери український народ стогнав від непосильної експлуатації, поневірянь і нелюдського соціального приниження.

У другій частині опери ім'я Андрія ні разу не згадується, його ми побачимо лише в третій дії, коли він зустрінеться з турчанкою. Таким чином, друга дія носить кульмінаційний характер в темі патріотичної боротьби за свободу України від насилля. І це дуже важливо, бо це свідчить і про громадсько-патріотичну позицію автора опери.

У п'ятому розділі повісті Гоголь розповідає про те, як запорожці, залишивши Січ, гуляли по території України, як мужніли у битвах сини Тараса Остап і Андрій, як старий, закалений у боях козак,

захоплювався ними, спостерігаючи, як вони "погружались в очаровательную музыку пуль и мечей" [15, с. 84].

Військо наблизилося до фортеці Дубно і взяло її в облогу. Жителі вирішили захищати місто. Тривала бездіяльність козаків почала розслаблювати їх стан. І Гоголь детально описує і запорожців, і природу, які знаходилися у напівсонному стані. Не подавало ознак життя і місто. І в одну із таких хвилин проходить зустріч Андрія з татаркою, служницею польської панночки, яка розповідає про тяжкий стан, у якому опинилася голодна його знайома по Києву дочка польського воєводи. Андрій, схвильований звісткою, бере мішки з хлібом і разом зі служницею пробирається таємним входом до фортеці.

П. Сокальський дещо по-іншому будує розвиток цього сюжету. На початку третьої дії лібретист зображує площу, на якій розташований костюл, біля якого зібралися люди. Чується спочатку голос хору, що імітує собою жителів фортеці, які розповідають про їх тяжкий голодний стан і виражають надію на спасіння. З костюлу чути голоси церковного співу. Паралельно з ним панночка Урсула жаліється на тяжкий стан голоду, у якому знаходяться не лише вона, а й її батько та мати. Вона просить бога: "Не дай им умереть средь голода, мучений! В слезах молю: О, защити, пошли им жизнь, спасенье, пошли им радостные дни!" [14, с. 247].

У цей час з'являється на площі єврей Янкель, який пропонує жителям міста свій товар. Це дратує їх і вони виголошують: "Отстань, отстань. Ступай, ступай своей дорогой". Патер, який виходить із костюлу і виголошує молитву "О града спасении": "О, ниспошли нам Господь веру, надежду, терпенье! Божия мать, заступница! Слабым подай утешенье". Крім молитви Патер проголошує і заклинання. Народ поступово розходитьсь, сцена залишається пустою. В цей час обережно, оглядаючись, з'являється Янкель, який кличе Андрія. Той виходить на сцену з мішком у супроводі Аглаї. Янкель метушиться біля Андрія, проголошуючи: "Вас панночка давно уже ждет! Ой, ой, красавица какая!" [14, с. 277]. Андрій і Аглая ведуть мову про скрутне становище, в якому знаходиться панночка. Аглая говорить Андрію, що має прийти на зорі допомога від жовнірів, і іде сповістити панночку про козака, який дивиться на будинок Урсули і говорить про свої почуття: "Так вот ея жилище! Здесь она, она, владычица души моей, достойная собой украсит дворцы, палаты королей! Она, блистая чудной красотой, предстанет снова, ангел предо мной! О ты, один лишь взгляд которой, как светлый луч во

тьме суровой впервые сердце мне раскрыл, и яркой страстью озарил, чей дивный образ с той поры, как божество в моей груди с собой повсюду я носил, лелеял и хранил! (*Мечтательно*). Ты здесь, так близко! Здесь она, она, моя любовь! Ужель дано судьбой, чтобы милый, нежный голос твой, как в дни былые, вновь отрадой мне звучал, дарил восторгами, томленьем, и в сладкий трепет повергал! О радость, счастье! И ея вновь увижу! Возможно ль? Что со мной? Иль сладкий сон меня томит? Как очарованный стою, и кровь, вся кровь во мне горит! Приди, приди, услышь, как я скажу! О! Страстно я тебя люблю" [14, с. 279].

Весь монолог Андрія романтизований, наповнений лексикою, яка поглиблює почуття козака, схвильованого майбутньою зустріччю з коханою. Лібретист, навіть, дещо перенасичує цей опис уявної зустрічі словами: "яркая страсть", "дивный образ", "божество в моей груди", "милый, нежный голос", "томлене", "сладкий трепет", "о радость счастья" тощо. Таким чином, створений обожнюваний образ краси, святості Все це можна зустріти у різних варіантах поетичних творів пушкінського часу. І перед нами виникає образ не лише улюбленої, а й зовсім інший образ закоханого. Це уже не мужній запорожець, який готовий кинутися у бій з шляхтою, своїми ворогами. Весь він знаходиться у тендітному, тремтливому стані. Саме цим описом стану Андрія перед майбутньою зустріччю з полячкою лібретист готує слухача до відповідальної сцени, пов'язаною зі зрадою Андрія.

Намічається, як відмітив Ю. В. Манн, "ситуація шекспірівської трагедії "Ромео і Джульєти": закохані належать до ворогуючих кланів [19]. Проте у Гоголя і в П. Сокальського ця проблема набагато складніша: люблячі належать до ворогуючих народів. І між їх коханням стоїть народ, батьківщина. Роздуми молодого Бульбенка перериває служниця Аглая, яка веде за собою Андрія.

Лібретист опускає тему католицизму, яка присутня у другому варіанті повісті Гоголя і зосереджує увагу на єврейській проблемі, хоча без неї в опері можна було і обійтися.

Вся перша картина третьої дії - це вигадка лібретиста. У повісті Гоголя всіх епізодів, які відбуваються на сцені, немає. Автор по своєму подає розповідь про трагічний стан, у якому опинився загін поляків і городяни, в оточеному козаками місті, про появу Андрія у місті і роль у цьому Янкеля, про переживання юного Бульбенка та все інше. П. Сокальському необхідно було пов'язати всі ці моменти в єдиний вузол. Якщо уважно прослідкувати за розвитком подій, то

останні картини, пов'язані з євреями, хоча вони ніякої ролі не відіграють у розкритті основної теми, яка проходить у третій дії - це тема кохання Андрія і панночки і його зрада. За межами лібрето залишилися важливі епізоди, які висвітлює Гоголь у повісті: це зустріч Андрія і татарки, стан Андрія в пошуках їжі для панночки і зіткнення його з сонними Остапом і Тарасом, перехід Андрія і служниці панночки з табору у місто через таємний хід, зустріч з католицьким монахом у костьолі, перехід через площу Андрія і татарки і зіткнення їх з голодними та мертвими городянами. Андрій не витримує і запитує: "Но как же вы, умирая такою лютою смертю, все еще думаете оборонить город?" І служниця сповіщає, що вночі має прийти допомога. Це у Гоголя.

Незважаючи на те, що в лібрето спостерігаємо розходження з повістю, П. Сокальський передав основні спільні мотиви поведінки персонажів, тих ситуацій, які склалися в фортеці на козачому таборі. Лібретист романтизує ситуацію, а слова Андрія звучать дещо сентиментально.

Центральна сцена у третій дії лібрето - зустріч Андрія і панночки будується переважно на матеріалі повісті. Особливо це помітно в каватині Андрія:

У Гоголя

"Царица! - вскрикнул Андрий, полный и сердечных, и душевных, и всяких избытков: - Что тебе нужно? чего ты хочешь? прикажи мне! Задай мне службу самую невозможную, какая только есть на свете, - я побегу исполнять ее! Скажи мне сделать то, чего не в силах сделать ни один человек, - я сделаю, я погублю себя. Погублю, погублю! и погубить себя для тебя, клянусь святым крестом, мне так сладко... но не в силах сказать того! У меня три хутора, половина табунов отцовских - мои, всё, что принесла отцу мать моя, что даже от него скрывает она - всё мое. Такого ни у кого нет теперь у казаков наших оружия, как у меня: за одну рукоять моей сабли дают мне лучший табун и три тысячи овец. И от всего этого откажусь, кину, брошу, сожгу, затоплю, если

У П. Сокальського

"(Андрій підходить ближче к панне)

Красавица панна, царица души. Скажи, чего ты хочешь? Скажи, прикажи, задай мне работу чрезмерно тяжелую, какой не исполнит любой богатырь, неслыханный труд ты мне закажи, чтоб мощная грудь под ношей ужасной ломилась, страдала и рвалась, из сил выбивалась! О, вещь невозможную потребуй, ты, панна! Скажи лишь, моргни, чуть слышно шепни, и я тот час вскочу, побегу, полечу, помчусь вихрем, грозой, понесусь я стрелой исполнять повеленья моей панны молодой! И я слов одержу и лижванскою век свой сгублю! Да и смерть за тебя не страшна для меня! О, клянусь, я крестом, всем святым для меня! Было б сладко мне, панна, умереть за тебя!" [14, с. 298-301].

только ты вымолвишь одно слово или хотя только моргнешь своею тонкою, черною бровью! Но знаю, что, может быть, несу глупые речи, и некстати, и нейдет всё это сюда, что не мне, прошедшему жизнь в бурсе и на Запорожьи, говорить так, как в обычае говорить там, где бывают короли, князья и всё, что ни есть лучшего в вельможном рыцарстве. Вижу, что ты иное творенье бога, нежели все мы, и далеки пред тобою все другие боярские жены и дочери-девы. Мы не годимся быть твоими рабами, только небесные ангелы могут служить тебе" [15, с. 102].

Відповідальна і напружена сцена обопільного освідчення в коханні Андрія і панночки, яка насичена досить яскравими висловлюваннями, тривогою, психологічним станом героїв у словесному відношенні різняться. П. Сокальський здебільшого переказує іншими словами думку письменника, хоча інколи вдається до цитування тексту чи його обробки, додаючи емоційно насичені доповнення. Лібретист відмовляється від переказу Андрієвих багатств. Для нього найважливіше передати почуття героя.

У Гоголя

"Не слыхано на свете, не можно, не быть тому - говорил Андрий, - чтобы красивейшая и лучшая из жен понесла такую горькую часть, когда она рождена на то, чтобы пред ней, как пред святыней, преклонилось всё, что ни есть лучшего на свете. Нет, ты не умрешь! Не тебе умирать! Клянусь моим рождением и всем, что мне мило на свете, ты не умрешь! Если же выйдетужетак, и ничем - ни силой, ли молитвой, ни мужеством - нельзя будет отклонить горькой судьбы, то мы умрем вместе, и прежде я умру, умру перед тобой, у твоих прекрасных коленей, и разве уже мертвого меня разлучат от тебя" [15, с. 105].

У П. Сокальського

"Андрей (решительно): О, нет! Не мучь себя ты больше! То невозможно, нет! Чтоб лучшая из женщин Польши погибла в цвете лет. Нет, не на то ты рождена! Тому не быть! Нет! Никогда! Нет, никогда! О, пред тобой, как пред кумиром, склонятся все главою покорной, и будешь жить ты в счастья с миром! Тебя ли смерть грозою черной дерзнет, дерзнет коснуться? О, нет. Ты не умрешь! Клянусь моим рождением и всем, что свято на земле, ты будешь мира украшением! Ты не умрешь! Ты жить, ты жить должна! О, ты не умрешь. Ты жить должна. О, ты для счастья рождена! Но если жребий тот ужасный назначен нам слепой

судьбой, тогда умру, как раб несчастный, умру вот здесь пред тобой, пред тобой, вот здесь!

У самых ног твоих прекрасных и только смерть, лишь смерть одна с тобой разлучит навсегда, с тобой разлучит навсегда! Мой жребий роковой назначен мне судьбой, умрем мы вместе оба, умрем мы вместе оба! Но первый я перед тобой у ног твоих, как раб, паду. О, милая, прости! Скажу, и только смерть моя одна с тобой разлучит навсегда, и только смерть моя одна с тобой разлучит навсегда! [14, с. 318-324].

Якщо порівняти текст цієї сцени у двох редакціях повісті, то вони різняться. У першій: "Она сидела на диване, повернувши под себя обворожительную стройную ножку. Она была томна; она была бледна, но белизна ее была пронзительна, как сверкающая одежда серафима... И это создание, которое, казалось, для чуда было рождено среди мира, к ногам которого повергнут весь мир, все сокровища казались малою жертвою, это небесное создание терпело голод" [15, с. 317]. І у цьому описові перед нами виникає образ красивої, ніжної юначки, блідість якої пояснюється голодом і пережитим станом облоги, як небесне творіння, то у другій - це теж красива, тендітна жінка, яка призначена уже для більшого володіння світом, щоб перед нею схиляли голови, як перед святинею.

У цій сцені свідчення в коханні проявляються думки, які не можуть бути висловлені юнаком, що пам'ятає і про те, що крім душевного пориву, яке виражається в коханні, є й інші почуття, устремління, обов'язки, які стоять вище особистісних проявів. Це любов до рідних - батька, матері, брата, любов до вітчизни, вірність бойовому побратимству тощо, які не можна зраджувати, не можна ганьбити і не можна забувати при будь-яких ситуаціях. Слова Андрія і поведінка його вступають у глибокі протиріччя.

Кохання Андрія до полячки, яку він порівнює з святинею, царицею, набирає характер однобічного романтичного пориву і затуманює його розум. Андрій бачить панночку в рожевих яскравих фарбах. Полячка намагається прояснити розум Андрія, застерігаючи його: "Не обманывай, рыцарь, и себя и меня, говорила она, качая тихо прекрасной головой своей, знаю, и, к великому моему горю, знаю

слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы - враги тебе" [15, с. 105]. У цьому випадку Урсула поступає по відношенню до Андрія благородно. Як справжній лицар з того історичного часу він мав би виконувати свої обов'язки перед вітчизною. Більше того, вони належать до протилежних ворогуючих народів.

П. Сокальський ці думки полячки подає ширше. Панночка нагадує Андрію, що їх кохання - романтичне, тимчасове захоплення, солодке захворювання, дурний сон: "Не обманывай, рыцарь, себя ты напрасно! Отвечать на любовь не могу, не должна! Ах! То кровь молодая в тебе страстно играет, купоенью, восторгам твоим сердце взывает, но опасен порыв твой, за него поплатиться всей жизнью легко, он погубит тебя. Милый друг, забудь ты свой сладкий недуг. Козак! Тебя Отчизна ждет, иди ты к ней! Своих знамен не покидай. Там долг зовет! Для бранной жизни кто рожден, тому любовь одна отрада, оставь ее как сон пустой. Живи для родины святой: в ней все! И жизнь твоя, и слава, в ней твоя жизнь, и честь, и слава!" [14, с. 321-324]. Крім панночки, застерігає Андрія і татарка: "Ты послушай, козак! Мы ведь нации, веры другой, тебе люблю чужие и отчизне тебе дорогой мы враги заклятые! На войну тебя все призывают!" [14, с. 325].

П. Сокальський цими пафосними словами Урсули і Аглаї змушує Андрія одуматись, не робити хибного кроку. Але Андрій іде на ще більший злочин, заявляючи, що він готовий пожертвувати навіть рідними і батьківщиною заради любові коханої.

У Гоголя

"А что мне отец, товарищи и отчизна? - сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого!.. - повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, что ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя - ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее,

У П. Сокальського

"Андрий: "Что за речи! Что за речи! Что отец мне, соратники, братья, клич Отчизны, козацкая слава? Видишь, нету меня никого, никого, никого! Кто сказал, что Украина мне отчизна навек, навсегда? Кто мне дал ту отчизну? Чего ищет душа, что всего ей милей, там отчизна ея! Там отчизна ея! Да! Отчизна моя это ты! Это ты! Ты! Прекрасна, о, панна! Вот отчизна моя! Вот отчизна моя! И с собой, как святыню, глубоко в своем сердце храня, понесу ту отчизну отныне никого не щадя" [14, с. 326-328].

пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаків вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!" [15, с. 105]

Далі автори повісті і лібрето своїми засобами художнього зображення виражають внутрішні почуття персонажів. Гоголь розкриває глибокий психологічний стан Андрія і панночки навіть тоді, коли чути звуки литаври і голос татарки, яка сповіщає про вступ до фортеці жовнірів. Почувши слова Андрія, панночка "на миг остолбенев, как прекрасная статуя, смотрела она ему в очи и вдруг зарыдала, и с чудною женскою стремительностью, на какую бывает только способна одна безрасчетно великодушная женщина, созданная на прекрасное сердечное движение, кинулась она к нему на шею, обхватив его снегоподобными, чудными руками, и зарыдала... Полный не на земле вкушаемых чувств, Андрий поцеловал в сии благовонные уста, прильнувшие к щеке его, и не безответны были благовонные уста. Они отозвались тем же, и в сем обоюдослиянном поцелуе ощутилось то, что один только раз в жизни дается чувствовать человеку" [15, с. 106].

Завершуючи цю розповідь, Гоголь робить висновок: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее" [15, с. 106].

П. Сокальський завершує третю дію широкою ремаркою, у якій сповіщає про голосні звуки дзвону, а потім маршу жовнірів. Панна Урсула прислухається до всього цього з напруженою увагою. Андрій дуже збуджений, залишається "недвижим, недоумевающим, растерянным". Аглая бентежно говорить йому: "Слышь, тревога ночная... воин, в поле спеши... Это ночь роковая нашу участь решит! О, козак! Возвратись ты в свой сан! Твое сердце погубит тебя! Пойду я узнать: что за тревога?". Всі персонажі стурбовані. Панна теж застерігає Андрія: "Луч надежды спасенья с этой битвой погаснет! Скоро город возьмут и погибнем мы все! Ты сгубить себя хочешь напрасно!" [14, с. 329].

У заключному дуеттіно Андрій і панна клянуться в коханні і бути вірними до самої смерті. "О, царица души! - говорить Андрій. - среди грозы и войны тенью я буду, с тебя глаз не спущу, за тобой я повсюду или счастье возьму, завоюю в бою или с тобой, близ тебя смертный

час разделю и прощальный твой взгляд, как улыбку небес на тот свет унесу". Подібними словами повторює свою клятву і панночка. Віддаючи свій поцілунок милому, вона промовляє останні слова: "Мою грусть, и любовь ты со мной раздели!" Возз'єдналися два кохання. Але радості не може бути, бо воно побудоване на жертвопринесенні. Козак заради свого кохання до полячки жертвує всім святим, що є в людини. Якщо для Аглаї прихід жовнірів - це спасіння, то для Урсули і Андрія - це невідомість. І в ремарці лібретист зазначає: "Панна Урсула и Андрий остаются недвижимы, как бы в забытьи".

Подальші дії і в повісті (VII і VIII розділи) і в лібрето (завершувальна IV дія) розгортаються біля стін Дубно: Гоголь звертає увагу на те, як у нічний час через Переяславський курінь, який був розташований перед боковими міськими воротами, прорвався польський загін жовнірів, перебивши та взявши в полон запорожців. І причиною цього було те, що козаки напилися і втратили пильність. І кошовий, зібравши запорожців, справедливо говорить їм, що вони варті смерті за те, що "напились в походе, на войне, на трудной, тяжелой работе". Атаман Кукубенко почав пояснювати причину того, чому це сталося. А все це скоїлося через бездіяльність козаків, які "сидели без дела, маячились попусту перед городом" [15, с. 88], бо мета у козаків була та, щоб заморити місто голодом, підкорити жителів, щоб вони самі відчинили ворота фортеці. Кошовий все ж сподівається на те, що в місто пройшов невеликий загін, а тому підтримка харчами для людей та коней була невеличка. А раз так, то поляки намагатимуться вступити у бій. З цією метою кошовий дав розпорядження куреням зайняти відповідні позиції. "Да вот еще один наказ: если кто-нибудь, шинкарь, жзд, продаст козаку хоть один кухоль сивухи, то я прибью ему на самый лоб свиное ухо, собаке, и повешу ногами вверх! За работу же, братцы! За работу!" [15, с. 89].

Гоголь вказує на тривогу Тараса Бульби, який стурбований долею Андрія, якого не було видно серед козаків. І єврей Янкель, наздогнавши Тараса, повідомив йому, що його син добровільно перейшов на бік шляхти, бо в місті знаходиться красива дочка воеводи, в яку закохався Андрій.

П. Сокальський випускає зміст початку VII розділу про випадок, який трапився з козаками вночі і розпочинає музичним прологом та піснею Янкеля, який радіє, що під час війни він зміг заробити багато грошей і буде чим нагодувати і нарядити свою Сару та Іцика, Лію, Голду і Хаїчку. Тобто лібретист продовжує розвивати єврейську тему, хоча про торгівлю Янкеля Гоголь лише побіжно згадує, не загострюючи на цьому увагу. У цей час на сцені з'являється Тарас Бульба.

П. Сокальський гоголівський прозовий текст роздумів батька про сина включає в уста Тараса: "Что уж думаю, думаю и никак не придумаю, где Андрия, а куда б он девался? Полонили... полонили ль его, как других, и связали ли сонного? Только нет! Не таков мой Андрия. чтобы в плен он отдался живым, но и между убитыми тоже его не было видно... Будь он там, то нашли бы! Козак видный и славный... уж его ль не узнать. О, как смутно, смутно на душе!". Підкреслені речення відповідають текстові повісті Гоголя. Перестановка деяких слів чи доповнення тексту у деяких реченнях не змінюють основної сутності думки.

Саме у цей момент і в повісті, і в лібрето проходить розмова між Тарасом і Янкелем про Андрия. П. Сокальський випускає гоголівський текст про те, як Янкель потрапив у Дубно, а зосередив увагу на розмові Тараса і єврея-шинкаря про Андрия. Із досить великого діалогічного тексту лібретист вихоплює лише окремі найважливіші фрази, сказані Тарасом і Янкелем, часто доповнюючи їх своїми словами:

У Гоголя

"Что ж ты делал в городе? Видел наших?"

- Как же! Наших там много: Ицка, Рахум, Самуйло, Хайвалох, еврей-арендатор...

- Пропади они, собаки! - вскрикнул, рассердившись, Тарас. - "Что ты мне тычешь свое жидовское племя! Я тебя спрашиваю про наших запорожцев.

- Наших запорожцев не видал. А видал одного пана Андрия.

- Андрия видел! - вскрикнул Бульба.

- Что ж ты, где видел его? в подвале? в яме? обещен? связан?"

- Кто же бы смел связать пана Андрия? Теперь он такой важный рыцарь... Далибуг, я не узнал! И наплечники в золоте и нарукавники в золоте, и зеркало в золоте, и шапка в золоте, и по поясу золото, и везде золото, и всё золото. Так, как солнце взглянет весною, когда в огороде всякая пташка пищит и поет, и травка пахнет, так

У П. Сокальського

Тарас: И что ж? ты видел наших?

Янкель: Как, же, как же! Я видел пана (*нерешительно*) там... Андрия...

Тарас (*порывисто*): Андрия видел? Что ж он? Его ты где видел? В прдвале? В яму брошен? Он в кандалах иль связан?

Янкель (*спокойно*): Кто? Пан Андрия? Ни... Ни... что б кто его связал! По доброй воле он бежал!

Тарас: Кто убежал?

Янкель (*трусливо*): А пан Андрий.

Тарас: Пан Андрий? Куда?

Янкель: Туда!

Тарас: Куда! Куда!

Янкель (*съеживается от страха*): Туда! (*Янкель указывает пальцем в сторону Дубно*). У воеводы дочка.

Янкель (*съежившись от страха*): Туда! (*Янкель указывает пальцем в сторону Дубно*). У воеводы дочка есть красавица. Ох, святой

и он весь сияет в золоте. И коня дал ему воевода самого лучшего под верх; два ста червонных стоит один конь.

Бульба остолбенел.

- Зачем же он надел чужое одеянье?

- Потому что лучше, потому и надел... И сам разъезжает, и другие разъезжают; и он учит, и его учат. Как наибогатейший польский пан!

- Кто ж его принудил?

- Я ж не говорю, чтобы его кто принудил. Разве пан не знает, что он по своей воле перешел к ним?

- Кто перешел?

- А пан Андрий.

- Куда перешел?

- Перешел на их сторону, он уж теперь совсем ихний.

- Врешь, свиное ухо!

- Как же можно, чтобы я врал? Дурак я разве, чтобы врал? На свою бы голову я врал? Разве я не знаю, что жиды повесят, как собаку, коли он соврет перед паном?

- Так это выходит, он, по-твоему, продал отчизну и веру?

- Я же не говорю этого, чтобы он продавал что: я сказал только, что он перешел к ним.

- Врешь, чортов жид! Такого дела не было на христианской земле! Ты путаешь, собака!

- Пусть трава порастет на пороге моего дома, если я путаю! Пусть всякий наплюет на могилу отца, матери, свекора, и отца отца моего и отца матери моей, если я путаю. Если пан хочет, я даже скажу, и отчего он перешел к ним.

- Отчего?

- У воеводы есть дочка-красавица. Святой боже, какая красавица!

Здесь жрец постарался, как только мог, выразить в лице своем красоту,

бог! Красавица такая, что равных в свете не сыскать!

Тарас (мрачно): Пусть так! Но что же из того?

Янкель: Как, что из того? Он для нее и сделал все!

Тарас (машинально повторяя за Янкелем): Он для нее и сделал все! *(задумчиво)* О велика власть слабой женщины! Она и многих сильных погубила! А ей всегда податлив был Андрий.

Янкель: Так вот он для нее и сделал все!

Тарас (задумчиво): Она и многих сильных погубила!

Янкель (ободрившись): Он обещал прогнать козаков, затем сейчас и свадьба!

Тарас: И ты стерпел такое поношение? Ты не убил его там фазу, на самом месте преступления?

Янкель (сжимаясь): За что ж убить? Чем виноват тут человек? Ему там лучше, вот он туда и перешел! Такой вояка славный, взрачный.

Тарас: И что ж? Он говорил с тобой?

Янкель: О, да! Узнал, дал знак рукой, к себе поближе подозвал!

Тарас (в волнении): И что же он тебе сказал?

Янкель: Дай Бог ему здоровья!

Тарас (с нетерпением): Слышишь? Да отвечай же, дьявол, чорт! Что ж он, что ж он сказал тебе?

Янкель (в испуге): Сказал мне пан Андрий: Ой, Янкель, здравствуй! А я: мое почтение, пан Андрий!

Тарас (с раздражением, наступая на Янкеля): Что б ты пропал с своим почтением! Ну!

Янкель: А он: скажи отцу и брату: теперь отец мне не отец, и брат - не брат!

расставив руки, прищурил глаз и покрививши на бок рот, как будто чего-нибудь отведавши.

- Ну, так что же из того?

- Он для нее и сделал всё, и перешел. Коли человек влюбится, то он всё равно, что подошва, которую, коли размочишь в воде, возьми, согни, - она и согнется.

Крепко задумался Бульба. Вспомнил он, что велика власть слабой женщины. что многих сильных погубила она, что податлива с этой стороны природа Андрия; и стоял он долго, как вкопанный, на одном и том же месте.

- Слушай, пан, я всё расскажу пану, - говорил жцц. - Как только услышал я шум и увидел, что проходят в городские ворота, я схватил на всякий случай с собой нитку жемчуга, потому что в городе есть красавицы и дворянки, а коли есть красавицы и дворянки, сказал я себе, то хоть им и есть нечего, а жемчуг всё-таки купят. И как только хорунжего слуги пустили меня, я побежал на воеводин двор продавать жемчуг и расспросил всё у служанки-татарки. Будет свадьба сейчас, как только прогонят запорожцев. Пан Аццрий обещал прогнать запорожцев.

- И ты не убил тут же на месте его, чортова сына? - вскрикнул Бульба.

- За что же убить? Он перешел по доброй воле. Чем человек виноват? Там ему лучше, туда и перешел.

- И ты видел его в самое лицо?

- Ей-богу, в самое лицо! Такой славный вояка! Всех взрачней. Дай бог ему здоровья, меня тотчас узнал; и, когда я подошел к нему, тотчас сказал...

- Что ж он сказал?

- Он сказал... прежде кивнул пальцем, а потом уже сказал: "Янкель!" А я:

Тарас: Лжешь, чортов Иуда! В твоих словах нет правды никогда! *(хватаясь за саблю)*. Убью, убью тебя, ты сатана! *(Тарас бросается с обнаженной саблей на Янкеля, который торопливо увертываясь от удара, убегает. Тарас остается несколько мгновений недвижим, разъяренный, с опущенной саблей в руках; потом, сделав несколько шагов вперед, впадает в раздумье)*. Смерть прими себе в награду" [14, с. 346-353].

"Пан Андрий!" - говорю. "Янкель! Скажи отцу, скажи брату, скажи козакам, скажи запорожцам, скажи всем, что отец - теперь не отец мне, брат - не брат, товарищ - не товарищ, и что я с ними буду биться со всеми. Со всеми буду биться!

- Врешь, чортов Иуда! - закричал, вышед из себя, Тарас: "Врешь, собака! Ты и Христа распял, проклятый богом человек! Я тебя убью, сатана! Утекай отсюда, не то - тут же тебе и смерть! - И сказавши это, Тарас выхватил свою саблю. Испуганный жид припустился тут же во все лопатки, как только могли вынести его тонкие, сухие икры..." [15, с. 110-113].

Лише підкреслені слова у гоголівському тексті використав П. Сокальський у лібрето.

Обидва тексти насичені експресивністю. А там, де не можна було б П. Сокальському виразити словами, він в ремарках підказував виконавцям ролей, як саме треба відтворити поведінку персонажів, передати їх почуття. Опис Янкелем красивого одягу Андрія, лібретист взяв з подальшого гоголівського тексту, де письменник показує польських рицарів, які з'явилися на мурах Дубно. Повний гоголівський текст, яким би він не був прекрасним, в лібрето не можна відтворити. Специфіка оперного твору не дає цього зробити. То ж значна частина тексту повісті, насичена козацьким гумором, зокрема, коли йде перегукування козаків зі шляхтичами, що з'явилися на валу, не увійшла до лібрето. Поляки не витримали їдкого слова козаків і, відкривши ворота, вступили в бій. "И ударили со всех сторон козаки, сбили и смешали их, и сами смешались. Не дали даже и стрельбы призвести: пошло дело на мечи да на копья. Все сбились в кучу, и каждому привел случай показать себя" [15, с. 116]. Мужньо билися козаки. Але загинули не лише рядові запорожці, а й куренні Кулубенко, Бородатий та інші. І козаки уманського куреня, оцінивши мужність Остапа й уміння його орієнтуватися в бою, обрали своїм куренним. "В это время подъехал кошевой и похвалил Остапа, сказавши: "Вот и новый атаман, а ведет войско так, как бы и старый!" Оглянувшись старый Бульба поглядеть, какой там новый атаман, и увидел, что впереди всех уманцев сидел на коне Остап, и шапка заломлена набекрень, и

атаманская палица в руке. "Вишь, ты какой!"-сказал он, глядя на него; и обрадовался старый, и стал благодарить всех уманцев за честь, оказанную сыну" [15, с. 120]. Поляки не витримали і сховалися у фортеці. А козаки ховали тіла своїх товаришів, а потім сіли кругами всі курені вечеряти. "Долго не ложились они. А долее всех не ложился старый Тарас, всё размышляя, что бы значило, что Андрия не было между вражых воев. Посоветился ли Иуда выйти противу своих, или обманул жад, и попался он, просто, в неволю? Но тут же вспомнил он, что не в меру было склончиво сердце Аадрия на женские речи, почувствовал скорбь и заклился сильно в душе против полячки, причаровавшей его сына. И выполнил бы он свою клятву: не поглядел бы на ее красоту, вытащил бы ее за густую, пышную косу, поволок бы ее за собою по всему полю, между всех козаков. Избились бы о землю, окровавившись и покрывшись пылью, ее чудные фуди и плечи, блеском равные нетающим снегам, покрывающим горные вершины. Разнес бы по частям он ее пышное прекрасное тело. Но не ведал Бульба того, что готовит Бог человеку завтра, и стал позабываться сном и наконец заснул" [15, с. 121].

Наступна сцена в опері "Нарада запорожців". Вона базується на матеріалі VIII розділу повісті, на початку якого мова йде про захоплення і розграбування татарами Запорозької Січі і полонення козаків. Один із них, Максим Голодуха, вирвався із татарських рук, заколов мирзу, відв'язав у нього мішок з цехинами і на татарському коні, міняючи його тричі, добрався до запорізького табору під Дубно і сповістив їм про біду. Кошовий Кирдяга пропонує: "... не терять, товарищи, времени и гнаться за татаринном. Ибо вы сами знаете, что за человек татарин. Он не станет с награбленным добром ожидать нашего прихода, а мигом размытарит его, так что и следов не найдешь. Так мой совет: идти. Мы здесь уже погуляли. Ляхи знают, что такое козаки; за веру, сколько было по силам, отмстили; корысти же с голодного города не много. Итак, мой совет - идти" [15, с. 122]. Тарас Бульба не погодився з цією думкою Кошового, бо вважав, що не можна було залишати у ляхів своїх полонених запорожців, порушивши цим закон товариства. Тарас заявив, що він залишиться під Дубно один. У цю суперечку втрутився старий козак запорозьких військ, колишній кошовий і відомий добрий борець, який в останній раз вирушив у похід, Касьян Бовдюг.

Саме з цього місця і розпочинається в опері сцена "Наради запорожців". П. Сокальський збіднює промову Бовдюга. Це підтверджує порівняльна характеристика текстів:

У Гоголя

"Пришла очередь и мне сказать слово, паны братья!" - так он начал: "Послушайте, дети, старого. Мудро сказал кошевой; и, как голова козацкого войска, обязанный приберегать его и печись о войсковом скарбе, мудрее ничего он не мог сказать. Вот что! Это пусть будет первая моя речь! А теперь послушайте, что скажет моя другая речь. А вот что скажет моя другая речь: большую правду сказал и Тарас-полковник, - дай боже ему побольше веку, и чтоб таких полковников было побольше на Украйне! Первый долг и первая честь козака есть соблюсти товарищество. Сколько ни живу я на веку, не слышал я, паны братья, чтобы козак покинул где или продал как-нибудь своего товарища. И те, и другие нам товарищи; меньше их или больше, - всё равно, все товарищи, все нам дороги. Так вот какая моя речь: те, которым милы захваченные татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами, и не хочется оставлять правого дела, пусть остаются. Кошевой по долгу пойдет с одною половиною за татарами, а другая половина выберет себе наказного атамана. А наказным атаманом, коли хотите послушать белой головы, не пригоже быть никому другому, как только одному Тарасу Бульбе. Нет из нас никого равного ему в доблести" [15, с. 124].

У П. Сокальського

"Совещание запорожцев.

(Входят козаки, Кошевой, Бовдюг, Остап и др. становятся полукругом. Кошевой в середине).

Кошевой: Что Бовдюг громаде поведать хочешь?

Бовдюг (*выступает вперед*): А вот моя какая речь: коль нехристь татарва без нас разбила гнездо, родную Сечь, то рыцари, которым жалко братьев, плененных татарвой, пойдут в погоню за Ордой, а рыцари, которым милы братья, что к ляхам в плен попали, пусть здесь останутся!

(Некоторое волнение в толпе).

Остап: Какой же тот козак, что бросит на войне товарища в беде, в плену, в чужой земле? Коль все уйдут, останусь здесь один!

ХОР (*голоса с разных сторон*): Нет, нет! Зачем бросать, не все уйдут!

Все: Поделится на части! Козак добром свой путь найдет, своей судьбы он не минет!" [14, с. 355-357]

Як бачимо, П. Сокальський дещо змінює текст гоголівської повісті, залишивши лише слова, що передають сутність промови Бовдюга. Більше того, лібретист слова Тараса передає Остапу.

У повісті після промови Бовдюга ідуть слова: "Что, согласны вы на то?" спросил кошевой. "Все согласны!" - закричали козаки. "Стало-быть, раде конец?" "Конец раде" - кричали козаки" [15, с. 125]. У лібрето П. Сокальський вводить сам епізод проведення ради під керівництвом кошового. Значну роль тут відіграє хор, який відтворює

масу козаків, яка дає згоду на поділ полків на дві групи. Хор також виражає своє відношення до подій, що відбуваються, а також підтверджує позицію козаків зберегти вірність традиціям. Крім того, саме хор (тобто маса запорожців) пропонує обрати Тараса Бульбу отаманом тієї групи козаків, що залишається під Дубно. В ремарках лібретист розкриває сам процес обрання і вручення кошовим знаків отаманської влади Тарасу Бульбі.

П. Сокальський далі іде за гоголівським сюжетом, але відходить від тексту. Він по-своєму розставляє персонажів, наповнює репліки тих, хто розстається. Сумно стає. І Тарас пропонує, виголошуючи промову про Січ, яка виховала, навчила, як стояти за рідну землю, за віру дідів і батьків, як кріпити козацький дух, обітницю святого товариства, підняти келехи з вином, при цьому виголошуючи свою знамениту промову про товариство. Зміст цього вшанування Тарасом своїх побратимів майже сходиться з гоголівським текстом.

Проте тут слід уточнити одну деталь: свою промову про товариство Тарас Бульба проголошує уже як отаман перед військом, коли пройшла підготовка до битви з поляками.

Сам текст промови дещо скорочений і в деяких місцях доповнений лібретистом та змінений ним. Порівняємо два уривки:

У Гоголя

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли бусурманы, всё пропало. Только остались мы сырые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек, бывали и в других землях товарищи,

У П. Сокальського

"Гей, паны братья! Хочется мне вам сказать, что есть товарищество наше! Вы слышали от дедов и отцов, в какой чести была когда-то русская земля! С Царьграда золото брала, и грекам знать себя дала! А сколько знатных городов и пышных храмов было в ней! И вольных пажитей властитель в довольстве жил здесь наш народ! Как вдруг явились бусурманы, и все погибло. Все пропало. Остались только мы, сироты, да как вдовица после мужа, осталась наша сырая земля! Так вот в какое время товарищи на братство друг другу руку подали! Так вот на чем стоит товарищество наше! Таков обет наш запорожский, Но знаете ль, что завелось теперь и в нашей стороне? Чорт знает что перенимают в обычай бусурманский. Родной язык не уважают, гнушаются

но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случилось не одному ломногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! Также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, - видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, - любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а..." - сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, подло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы цепи в погребах запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие бусурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а паскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупца русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, - так никому ж из них не доведется так умирать! Никому, никому!" [15, с. 132-133].

им, грех сказать! Свой своего готов продать, как тварь бездушную на рынке! Им милость короля чужого, хоть даже польского магната, что чоботом их в морду бьет, дороже уз святого братства!

Но и предатель злобный, хоть извалялся весь он в саже, не может все уж загубить; крупца чувства русского в нем все же сохранится, когда-нибудь оно проснется, и об полы руками ударит он, горемычный; себя за голову он схватит, захочет в муках искупить свои позорные деянья, но жизнь не жалует: все, все, все вспомнит. Нет уз святее такого братства! Оно всех благ земных дороже! Ему измена - святотатство! Того, как пса, убить всяк может! И кто ему изменит, смерть тому и трижды смерть!" [14, с. 379-388].

Під час аріозу Тараса звучить і хор, який повторює окремі вислови Бульби, чи передає емоційну реакцію на сказане: 'Так, батька! На том издавна стоить товарищество наше! Тем наша Сечь крепка и славна. Громаде волю! Братству верность!' Завершується сцена словами, які проголошує хор: "Нет уз святей такого братства, и кто ему изменит, смерть тому". Скорочення тексту промови Тараса про товариство, а також зміна ситуації, при якій ця промова звучить, для лібрето не має особливого значення. П. Сокальський зумів своїми засобами (поєднання хору і аріозу) передати основну думку гоголівського твору.

Втім П. Сокальський випускає слова "Бывали и в русских землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей", "Нет, братцы, так любить как русская душа, - любить "не может" та інші такого ж плану. Зате залишає слова, що торкаються мови, дещо переробляючи гоголівський текст. Саме ці слова про рідну мову мали для того часу актуальне звучання. Проголошені зі сцени в зал, вони адресувалися тим українцям, які зрадили рідній мові. Незадовго перед цим, коли П. Сокальський проживав у С.-Петербурзі, на сторінках тодішньої преси, зокрема в газеті "Московские ведомости" (1863) були опубліковані статті про українську мову, яку називали "испорченным русским". "А всякую испорченность, - заявляв І. Кулжинський у статті "Южнорусский элемент, как предмет торговли" (1864), направленої проти "Граматики" П. Куліша та "Южно-русского букваря" Т. Шевченка, - следовательно и испорченный язык, - надобно справить, а не вводит на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому, - радив цей критик, - надобно стараться говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малороссияне давно уже стараются в своих семействах и училищах, и о чем сильно хлопочут малороссияне... а сочинитель уродливой "Граматики" заключает свое "слово до письменных" мольбою, чтобы все малороссияне непременно говорили по-малороссийски, т. е. чтобы поисправляли своего испорченного и искалеченного колонизмами языка, но коснели бы в его испорченности" [17]. І це слова "українця" за народженням і вихованням.

Противники української мови застерігали уряд у своїх дописах, що за дозволом друкувати книжки, викладати в школах рідною мовою, українці будуть вимагати "відокремлення не лише мови, а й життя, а потім і національності". І благали ці "добродетели" використати все, що тільки можливе мати у своєму розпорядженні, щоб захистити нашу Святиню від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу" [18]. І царські сатрапи на чолі з імператором душили і українську мову, і її народ.

Від зради рідній мові П. Сокальський переносить нас до роздумів про зраду Андрія батьківщині.

Наступні етапи розвитку сюжету пов'язані з фразою повісті, яка прозвучала після промови Тараса: "А из города уже выступало неприятельское войско, выгремливая в литавры и трубы..." І після цього в повісті описується бій запорожців з поляками.

П. Сокальський після повідомлення козаків про виступ ляхів з фортеці, подає промову Тараса, у якій закликає всіх до зброї і розійтись по куреням. В ремарці автор лібрето сповіщає про крики за сценою, а також про появу з іншого боку, куди пішли козаки, поляків. І далі в опері звучить "Марш польських жовнірів": "Не польский ли воин для славы рожден? В походе далеком ничем не смущен, врага он отважно встречает мечом, и в грудь его прямо разит наповал!" і т. д. Загін ляхів проходить через сцену і залишає її.

З'являється схвильований Янкель, який шукає за дорученням воеводи Урсулу, якої не знаходить і йде зі сцени. У цей час виходить Андрій у збудженому стані, промовляючи слова: "Насилу вырвался! Какая сила власти у этой женщины! И сколько неги, сколько страсти! В ее лобзаниях и ласках открылся мне блаженства неведомый доселе мир!" [14, с. 403]. Андрій, напоєний коханням, усім тим, що супроводжує його у перші години повної його віддачі. Але після всього цього приходиться пробудження. І П. Сокальський починає виводити героїв зі стану любовного самозабуття (на це вказував побіжно і Гоголь, згадаймо опис першого поцілунку), і повертає їх у реальне життя. Після солодких проявів, які викликані коханням, Андрій починає усвідомлювати, що він робив усе, що не треба, ніби уві сні. І схаменувшись, він промовляє: "Но боже! Что я сделал? Куда иду? Зачем? Кто враг? Чью кровь пролить? В кого свой мечь вонзить? В отца? В собрата? Нет! Нет! Мой мечь на брата не подыметя!" [14, с. 404]

Що це? Прозріння, покаяння; чи тверезе розуміння того, що він був затьмарений коханням, і те, що зробив, уже непоправне. Всього цього немає у Гоголя.

П. Сокальський вводить у текст лібрето аріозо Андрія, яке повністю присвячене гріхопадінню Бульбенка, його зраді: "О страшный, тяжкий грех! Как мне твой крест тяжел! За счастья краткий миг расплаты час пришел! Попрял я все святое, куда позор свой скрою? Не отец ли мне твердил: будьте красою и гордостью матери нашей Украйны! Славой отчизны живите, братство козацкое пуще всего берегите! А я все позабыл, и отчизне и братству я, как враг, изменил! О грех, о святотатство! Как мог я попать все святое? Что страшное

чудовище пришло отмщенье роковое и в сердце когти запустило! О мать, мне дорогая! Твоя любовь святая одна спасти меня могла б, но ты далеко! И вот лечу я в пропасть черную и не за что хватиться!" [14, с. 405-408].

Роздуми Андрія про свою зраду вітчизні - це і роздуми самого автора лібрето про всіх юнаків свого вже історичного часу, багато із яких, перейшовши на службу до Росії, часто забували про існування України. В аріозо Андрія П. Сокальський намагався не стільки полегшити долю персонажу, хоча б морально, скільки прямо і відверто сказати в обличчя слухачам опери, хто вони, чи задумувалися про долю своєї рідної вітчизни. Лібретист прямо заявляє наступними словами Андрія, що чекає зрадника: "Дождался лютой казни! Нет выхода! Пощады нет! За грех свой должен дать ответ! О! Чую близок смертный час, стопой тяжелой он стучит, незримый ближе все подходит и ужас на меня наводит! Скорей же в бой кровавый! Коль смерть свою найду, покончу разом путь неправый расстанусь с мукой и отравой" [14, с. 408-410]. П. Сокальський виходить за межі повісті і поводитьсь зі своїм персонажем не тільки як ліричним романтичним героєм, а й вибудовує його завершальний життєвий етап, як це роблять й інші автори романтичних творів. Намагається втрутитися в долю Андрія панна Урсула, яка хоче утримати його від участі в бою і спасти козака для себе, своїх почуттів, любові. Але ксендз Патер, який присутній на сцені, закликає Андрія поспішати у бій, щоб заслужити славу.

"Зачем же нынче в бой кровавый ты как на торжество спешишь?" - запитує його Урсула. "Чего ты ищешь? Бранной славы иль гибели своей? Скажи ж, скажи?" [14, с. 413-414].

Андрій, слухаючи Урсулу, згадує перші зустрічі з нею у Києві, а також нинішні години спілкування і починає розуміти, як багато у свою любов вона вклала пристрасті і насолоди. Але Андрій в усьому цьому відчуває отруту: "Но точно в ней отравка скрыта: за счастья миг вся жизнь разбита".

Лібретист цікаво будує тріо, у якому беруть участь Андрій, Урсула і Патер. Кожен із них розуміє долю Андрія по-своєму. Патер пропонує йому кинутися в бій і стати героєм, Урсула намагається утримати Андрія, пропонує його повернутися додому, зберегти їх кохання, бо відчуває, що "злой рок тебя не пощадит", Андрій же впевнений, що настав час розплати за свої гріхи: "Час меня зовети Моя судьба мрачнее ночи, она меня уж поджидает, пойду, взгляну ей прямо в очи и пусть она меня карает! Прощай, прощай, моя Урсула" [14, с. 419].

Панна Урсула намагається утримати Андрія, але він виривається із її рук і швидко йде. Панна опритомніла, її забирають Аглая і Патер.

За сценою чути шум, крики, звуки від віддаленої битви. Як бачимо, у зазначеній вище сцені П. Сокальський відтворює напругу почуттів, показує страждання героїв. Чесність Андрія створює безперспективність подальших відносин запорожця і польської панночки. Жити в безчесті Андрій уже не зможе, тому він відхиляє перспективи щасливого життя з Урсулою і йде на поле бою. Вигаданий лібретистом епізод, сприймається в контексті саме його твору, а не гоголівської повісті. Після того як Янкель сказав Тарасу про перехід Андрія до поляків, із повісті Гоголя ми нічого не знаємо про нього. В стилі романтичного твору П. Сокальський вигадує цю ситуацію. Гоголь, хоча і використовує художні засоби романтизму під час показу героїчного, але не романтизує своїх героїв при їх інтимному спілкуванні. П. Сокальський, навпаки, розгортає цілу систему романтичних епізодів, в яких діють подібні персонажі. І завершальний етап життя героя відповідає вимогам романтичного твору.

Гоголь створює яскраву сторінку боротьби козаків на чолі з Тарасом Бульбою проти польських жовнірів. Це один із надзвичайно емоційних героїчних епізодів, у якому письменник зумів показати як гинуть козаки, вбивши, заколовши, чи пронизавши списом своїх ворогів, і самі, покидаючи життя у цій кровавій борні, промовляють передсмертні слова: "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" [15, с. 138].

Неодноразово в працях, присвячених повісті, літературознавці різних часів задумувалися над тим, що мав на увазі Гоголь під словосполученням "Русская земля". Вважаємо, якщо враховувати значний вплив "Історії Русів", то письменник під цією назвою розумів Малоросію, тобто Україну. Уважно перечитавши повість і збагнувши історичний час, в який проходять події, у свідомості козаків іншої країни не було. Московія ще не мала в той час того впливу на Україну, як це сталося пізніше. Тому проголошення передсмертної заздоровниці "Пусть ликует вечные веки русская земля", "Пусть же славится до конца века русская земля" слід сприймати на адресу давньоруської землі, на якій розкинулася Україна. Перш ніж процитувати передсмертні слова запорожців, Гоголь розповідає про їх життєвий шлях, їх подвиги. Тому стають природними і їх заклики. У П. Сокальського всього цього немає, і якими б вони показовими не були, лібретист від здравиць відмовляється. Немає в опері і спів Тараса Бульби, який під час бою неодноразово звертається до своїх побратимів: "Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутся ли еще козаки?" і чує їх відповідь: "Есть еще, батько, порох в пороховницах, еще крепка козацкая сила, еще не гнутся козаки!" [15, с. 140].

На одному із етапів цієї боротьби раптом Тарас бачить свого сина: "Отворились ворота, и вылетел оттуда гусарский полк, фаса всех конных полков. Под всеми всадниками были все, как один, бурые аргамаки. Впереди перед другими понесся витязь всех бойчее, всех красивее. Так и летели черные волосы из-под медной его шапки; вился завязанный на руке дорогой шарф, шитый руками первой красавицы. Так и оторопел Тарас, когда увидел, что это был Андрий. А он между тем, объятый пылом и жаром битвы, жадный заслужить навязанный на руку подарок, понесся, как молодой борзой пес, красивейший, быстрееший и молодший всех в стае... Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собою дорогу, разгонял, рубил и сыпал удары направо и налево. Не вытерпел Тарас и закричал: "Как? Своих? Своих, чортов сын, своих бьешь?". Но Андрий не различал, кто пред ним был, свои или другие какие; ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечи, и всё, что создано для безумных поцелуев. "Эй, хлопьята! заманите мне только его к лесу, заманите мне только его!" - кричал Тарас" [15, с. 142].

У Гоголя Андрій зовсім не схожий на Андрія у П. Сокальського. У повісті син Тараса Бульби красивий, величний, цілеспрямований, махає саблею направо і наліво, показуючи свою бойову майстерність і доводить свою відданість коханій полячці. Тут він і герой, і сокіл і майбутній знаний вельможа, чоловік найкрасивішої і найвельможнішої польської пані, дочки відомого воєводи. Абсолютно нічого від гоголівського Андрія не залишилося в оперній сцені.

Тому і зустріч Тараса Бульби з сином різна:

У Гоголя

"Разогнался на коне Андрий и чуть было уже не наступил Голокопытенка, как вдруг чья-то сильная рука ухватила за повод его коня. Оглянулся Андрий: пред ним Тарас! Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен...

Так школьник, неосторожно задравши своего товарища и получивши за то от него удар линейкою по лбу, вспыхивает, как огонь, бешеный выскакивает из лавки и гонится за испуганным товарищем своим, готовый разорвать его на части, и вдруг наталкивается на входящего в класс

У П. Сокальського

"(Козаки пригоняют Андрія на сцену. Он старается вырваться, но к нему навстречу и наперерез бросился Тарас Бульба, перерезывая дорогу Андрію и вырывая из его рук саблю, грозно):

"Стой! Стой! Ни с места! Что, сынку?"

(Козаки ушли. Остаются Тарас и Андрій).

(Андрій, прислонившись к берегу, стоит недвижим, покорно, бледный. Тарас бросает далеко от себя саблю Андрія, и, отойдя

учителя: вмиг притихает бешеный порыв, и упадает бессильная ярость, Подобно ему в один миг пропал, как бы не бывал вовсе, гнев Андрия. И видел он перед собою одного только страшного отца.

"Ну, что ж теперь мы будем делать?" - сказал Тарас, смотря прямо ему в очи. Но ничего не умел на то сказать Андрий и стоял, утупивши в землю очи.

"Что, сынку, помогли тебе твои ляхи?"

Андрий был безответен.

"Так продать? продать веру? продать своих? Стой же, слезай с коня!"

Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом.

"Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью!" - сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье. Бледен, как полотно, был Андрий; видно было, как тихо шевелились уста его и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчизны, или матери, или братьев - это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил" [15, с. 142-143].

от него на несколько шагов, облакачивается на свое ружье и вперяет пристальный взор на Андрия).

Тарас: Что, сыну? Помогли тут ляхи? Что? Как? Что помогли тут ляхи? Ну, что ж теперь мы будем делать? Так, где ж твои ляхи, где твои защитники, друзья? Ну, где ж они?

(Андрий консультивно вынимает из-под кафтана медальон с образом панны).

Так, вот какое дело задумал ты, Андрий!

Андрий: панна, царица души! За тебя, за тебя погибаю!

Тарас: И нужно ж было этому случиться. Решился ты продать, продать своих? Продать? Забыть отчизну, веру, братьев?

(Андрий подносит к губам медальон панны и целует его)

Андрий: В последний раз твой дивный образ целую страстно, прости! Прости!

Тарас: Святому братству изменил, отца и мать забыл, на братьев руку поднял! Так стой же! Не шевелись! Коль я тебе отец, родитель, так я же и убью тебя! *(Хватается за ружье, но вспомнил что-то, опускает его на землю).* В последний час ты помолись!

(Андрий осеняет себя трижды крестным знаменем. В то время, как Тарас Бульба направляет на него дуло ружья. Выстрел. Андрий медленно опускается на землю)" [14, с. 425-430].

Порівняльна характеристика текстів дала можливість побачити, на що письменник і композитор звертають увагу, зображуючи Андрія, який опинився перед батьком. Андрій ще не знає, що зробить з ним

батько. Несподівана зустріч з батьком у повісті Гоголя змінила стан поведінки персонажа: "Затрясся он всем телом и вдруг етап бледный", куди й поділась хоробрість, показовість, орлиний політ. Гоголь чітко визначає стан свого героя, у якого раптово притих шалений порив, і він не зміг сказати жодного слова на запитання Тараса, був ні живий ні мертвий, блідий як полотно. Всі ці художні засоби: порівняння, метафора, епітети засвідчують переляк, оціпіння Андрія, і він навіть не відчув, що на нього чекає смерть від руки рідного батька. В останню хвилину він ще промовляв ім'я полячки. Але подальший текст у гоголівській повісті засвідчує раптовість слів і дій Тараса, які приводять до загибелі Андрія. Гоголь використовує тут цікаві порівняння, які романтизують смерть героя, який би зовсім по-іншому міг завершити своє життя: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почувавший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" [15, с. 143].

У П. Сокальського в останніх сценах зустрічі з полячкою перед його відправкою на поле бою Андрій зовсім інший, порівняно з гоголівським текстом, де описано його дії в бою. У лібрето він зломлений уже до участі в ньому. Тому і раптова зустріч з батьком нічого не вносить нового. Він, прихилившись до дерева, стояв нерухомо, покійно, був блідим. Андрій за своїм станом уже був готовий прийняти смерть. Інтуїтивно він ще цілує медальйон із зображенням полячки і просить у неї пробачення, не у батька, а у неї, бо знає, що прощення за вчинене ним не буде. Андрій також знає, що на нього чекає смерть. Він навіть знає, хто його вб'є, але поведінка Тараса у передсмертну мить у повісті і лібрето різна. У П. Сокальського Бульба дає можливість сину помолитися в останню хвилину, тобто здійснити християнську традицію. І коли Андрій хрестився, батько вбиває його. А потім, підійшовши до тіла сина, і уважно поглянувши на нього, сказав з жалобою: "Пропал, пропал безславно! И чем бы не козак, и чем бы не козак? (Задумчиво). Высокий станом, чернобровый, лицом, как дворянин, рука в бою крепка была! (Грустно покачал головой). Пропал, пропал безславно! Сын, мой сын, Андрий! Андрий!" [14, с. 430-431].

У цих останніх словах відчувається страшний біль батька, який втратив сина, на якого він покладав велику надію, бо Тарас гордився ним, коли бачив його до цього в різних складних ситуаціях.

Гоголь завершує цю сцену ліричною, в традиціях романтизму, кінцівкою: "Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно

исполненное силы и непобедимого для жен очарования, всё еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты" [15, с. 143].

Подальші слова однакові удвох авторів. П. Сокальський повторює кінцівку сцени гоголівськими словами.

Завершальні сцени в лібрето і повісті різні. У Гоголя Остап, дізнавшись від батька, що він убив Андрія, пропонує все ж чесно поховати брата в землі, щоб ніхто не зміг над його тілом поглумитися. Тарас відповів Остапові: "Погребут его и без нас! Будут у него плакальщики и утешницы!" И минуты две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам-сыромахам, или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в чем бы то ни было" [15, с. 143].

Але раптово бойові криваві події так швидко розгорнулися, що ми так і не знаємо, що трапилося з тілом Андрія. У ранньому миргородському варіанті Гоголь описує детально, як Тарас похоронив сина [15, с. 321].

У лібрето дещо по-іншому завершуються події. П. Сокальський в слова Остапа, який довідався про загибель брата від рук батька і пропонує поховати його за християнським звичаєм, вкладає типові для усної народної творчості образні висловлювання: "... чтоб хищники и волки на воле не растащили бело тело, чтоб черный ворон в чистом поле не расклевал козацкие очи, чтоб лютый враг в дикой злобе не надругался над Андрием!" [14, с 432-433]. І Остап починає шаблею рити землю для могили Андрія. Саме ці дії героїв опери, пояснюють і їх подальшу поведінку.

У лібрето виникає ще одна тема - помсти за смерть Андрія. Тарас Бульба всі свої помисли направляє на те, щоб віддячити полячці. І лібретист у виступ Тараса включає найжорстокіші слова, які адресуються Урсулі: "Куда б она не скрылась, разрою землю, камни разобью, найду ее на дне морском, схвачу и сердце вырву, жилы разорву, косу ея огнем спалю, мечом ей очи выколю. Туда, туда, скорей пойдём! Злодейку польку там найдем! Порубим все мечом, огнем все спалим, поминки по Андрию справим, справим! Скорей туда, туда! (Тарас порываясь вперед, указывает на город)" [14, с. 435]. У повісті Гоголя смерть Андрія пояснюється зрадою молодого Бульбенка. У лібрето автор шукає того, хто підштовхнув Андрія на зраду, і виходить, що, якби не полячка, у яку закохався Андрій, то цього б усього трагічного не було.

П. Сокальський, як автор лібрето і композитор, на завершальному етапі намагається героїзувати події. Хор козаків, повторюючи

деякі вислови Тараса, виголошує: "Но мы найдем ее, найдем, на части разорвем, мечом с землей сравняем город, огнем дотла все спалим и прахом разнесем, поминки по Андрею справим, справим!" [14, с. 435-436].

Таким чином, всі кидаються у бій, щоб віддячити за смерть Андрія. Акцент причин штурму фортеці змінений. Тема синовбивці відходить зовсім. З'явилась особа, панночка, на яку скидають всю провину за зраду Андрія. І все ж лібретист не зводить кінцівку твору до особистої помсти. Хор проголошує слова, які нагадують глядачеві, що запорожці борються за свободу рідної землі.

Завершується опера хоровим закликком: "Идем, идем все на приступ. Есть защита для отчизны. Все мы на врагов, все, все! Не дадим кровавой тризны им справить по родной земле. Весь народ одно восстанье, на врагов идет гроза. Громкий кличь и ликованье. Встала русская земля" [14, с. 437-439]. І тут П. Сокальський використовує вперше слова "русская земля" вже у значенні "українська земля", яка вела свій відлік від давньої Руської землі. Козаки XVI ст. не могли це словосполучення трактувати по-іншому, бо Московія ще не сприймалась як руська земля у широкому її значенні, що трапиться в наступні століття.

В центрі лібрето П. Сокальський, як і в повісті Гоголя, залишаються Тарас, Остап і Андрій. Кожен із них у процесі розвитку дії змінюється. У першій і наступних діях ми бачимо Тараса Бульбу цілеспрямованим, наполегливим і турботливим батьком своїх синів, які ще не бачили справжнього життя і для яких достеменною школою може бути лише Запорозька Січ. Він добивається зміни становища в Січі. Спостерігаючи за синами, гордиться ними. Тарас - відданий справі України, проявляє мудрість у вирішенні важливих військових питань. Саме за це його поважають і обирають отаманом над військом, що залишається під Дубном. Він не може по-іншому вчинити з сином Андрієм, який зрікся своїх рідних, зрадив товариство своїх побратимів і Батьківщину. Караючи свого сина, він стверджує високі поняття честі, військової відданості і любові до Батьківщини.

П. Сокальський виділяє в лібрето й Остапа, показує його в різних сценах, виділяє в ньому такі риси, як сміливість, розум, уміння орієнтуватися у військовій ситуації і знайти необхідний вихід. І не випадково, що його козаки сотні обирають своїм командиром. Обов'язок перед своїми побратимами та відданість Вітчизні - саме цим він живе і відстоює це, показуючи приклад іншим, знаходячись під стінами фортеці Дубно.

Андрій у лібрето П. Сокальського теж сміливий, мужній, молодий козак, який готується до бою з ворогом, проявляє кмітливість. І ми можемо уявити, що саме таким він міг показати себе у сутичці з шляхтою, якби не зустрівся у Дубно з полячкою.

Зміна обставин - змінила і його поведінку. Любов до панночки переважила патріотичні почуття до рідних, товариства, Батьківщини і привела його до зради. У кінці розвитку події Андрій починає розуміти, що пішов хибним шляхом і приймає смерть від кулі батька як належне. У лібрето П. Сокальського є і інші відмінності з гоголівськими образами, про що було сказано вище. Тарас і Остап демонструють відданість вітчизні і менше всього думають про себе. Особисті інтереси Андрія привели його життя до краху.

Порівняно з Гоголем П. Сокальський у своєму творі знімає гострі характеристики Тараса, які пов'язані з його кривавими розправами не лише зі шляхтою, а й польським населенням. Знімається польська проблема, проте складні відносини запорожців до євреїв залишаються при дещо зменшеній їх гостроті.

П. Сокальський вносить деякі уточнення в образну систему опери, хоча в основному опирається на гоголівський текст, роблячи деякі відступи, що дають можливість посилити патріотичні мотиви, показати війну козаків проти шляхти справедливою, бо це була війна за свободу українського народу проти свого поневолення. Лірична любовна тема, яка була начебто основною в опері не відтісняє основну - патріотичну тему сам історичний час, коли писалась опера. Автор лібрето акцентував у своєму творі на ті моменти, які були актуальними у ХІХ ст., нагадував, що необхідно посилити увагу на стан українського народу. І тут П. Сокальський слідував патріотичним настроям діячів українського національного руху, тим суспільно-політичним і громадським процесам, які були пов'язані з життям України, боротьбою за незалежність вітчизни, за розквітом її мови і культури.

І можна лише шкодувати, що опера П. Сокальського так і не побачила сценічного втілення, хоча композитор добивався цього, бачив, як набагато слабкіші оперні твори на подібну тематику йшли на столичній сцені. У цей час в українській музичній культурі з'явилась опера М. Лисенка "Тарас Бульба", яка, на жаль, теж не була поставлена у дореволюційний час і лише в 20-х роках ХХ століття вона вперше з'явилась на сцені. У подальшому саме їй більше приділяли уваги режисери-постановники. А тому опера П. Сокальського так і залишилась пам'яткою музичного мистецтва ХІХ століття, хоча вона заслуговує на сценічну інтерпретацію.

Література

1. Изваріна О. М. М. Гоголь і українська опера / М. Лисенко та П. Сокальський / О. М. Изваріна. - Донецьк, 2003. - 216 с.
2. Карышева Т. И. П. П. Сокапський. Жизнь и творчество / Т. И. Карышева. - М.: Сов. композитор, 1984.-200 с.
3. Лисяна О. Опера П. Сокальського "Облога Дубно" і традиції "великого" історико-романтичної опери / О. Лисяна // Українське музикознавство. - К., 1991. - Вип. 26. - С. 44-58.
4. Жарик А. Перша музична версія "Тараса Бульби" М. Гоголя в українській культурі / А. Жарик // Українська музика: історія в художніх артефактах: науковий вісник. - К., 2007. - Вип. 105. - С. 244-253.
5. Цит за кн.: Карышева Т. П. Сокапський. Жизнь и творчество / Т. И. Карышева - М.: Сов. композитор, 1984. - С. 22.
6. П.П.С. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 40-х годов // Киевская старина. -1906.
7. Карышева Т. Вказ. джерело. - С. 17.
8. Див. : Киевская старина. - 1905. - Цит. за книгою: Карышева Т. Вказ. джерело. - С. 96. Весь текст статті знаходиться в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Арх. П. Сокальського. № 1-38451.
9. Інститут рукопису НБК ім. В. І. Вернадського, Ф. 1, од. зб. 38617.
10. Фагот. Фельетон // Одесский вестник. - 1860. - 23 февраля, № 20.
11. Там само.
12. Цит. за кн.: Карышева Т. Вказ. Джерело. - С. 143.
13. Там само.
14. Осада Дубно. Опера в 4-х действиях с прологом. Либретто и музыка Петра Сокапского. - СПб., [1844]. - С. 6-7. Всі цитати лібрето подаються за цим виданням.
15. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 4 т. / Н. В. Гоголь. - М., Л.: Изд. АН СССР, 1937-1952.
Т. 2. - 1937-1952. - С. 49. Всі цитати з повісті подаються за цим виданням.
16. Крапюк Петро. Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає "Тарас Бульба" / П. Крапюк. - Львів: Вид-во Старого Лева, 2016. - С. 134.
17. С.-Петербургские ведомости. -1865. - № 93.
18. Цит. за статтю : М. Стріха. Біблія по-нашому / М. Стріха //Україна молода. - 2006. - 1 вересня. - Гоголь. - С. 52.
19. Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма/Ю. В. Манн.-СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. - С. 372.
20. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа, Средняя Азия и Закавказье / Г. В. Самойленко. - Нежин : НГУ им. Н. Гоголя, 2009. - 481 с.